Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ५६७ - घ

Title रसचन्द्रिका

Author विश्वेश्वरः

Extent ६२ Age १८६४

Subject अलंकारशास्त्रम् सम्पूर्णम्

नं० ५६८-घ

रसचन्द्रिका

पत्राणि ६६

नं० ५६८-घ

(अलंकार शास्त्रम्)

काव्य रसग्रंथिका ६१

॥र॰चं॰॥
॥१॥

ॐ श्रीगणपतये नमः ॥ तीर्यङ्ग्नात्रप्रवणान्यनोपांतहन्नूपत्वलोभा
दन्योन्याश्लेषयुग्मवद्दितंस्वांगमाधायियाभ्यां ॥ नौसद्रूपावपिजनकतां
जन्यमावेभजंतौ ॥ देवावाद्यौजगतिजयतः प्रेमसीमायमानौ ॥ १ ॥ ज
यतियथाजातानांवाजातस्कजातपारिजातश्रीः ॥ श्रीलक्ष्मीधरविबुधाव
तंसचरणाब्जरेणुकणः ॥ २ ॥ सारासारविचारैकपरायणहृदांसतां ॥ च
मत्कारप्रकाराय क्रियतेरसचंद्रिका ॥ ३ ॥ इहखलुनायकसमवेतायां ॥शिवः॥
रतौनायिकाविषयः ॥ नायिकासमवेतायांचनायकइतिविषयस्यरता ॥१॥

वस्वाधारत्वं कारणत्वमिति तौ निरूप्येते ॥ तत्र नियामकाभावाद्बहुथभेदे
न पौर्वापर्यानियमदर्शने पिइच्छाया एव नियामकत्वादिहवहुवक्तव्यत्वा
त्प्रथमं नायिका निरूप्यते ॥ सा त्रिविधा स्वीया परकीया सामान्या चेति ॥
तत्र पतिमात्रविषयकानुरागवती स्वीया ॥ पतिश्च विवाहजन्यसंस्कारविशे
षवान् ॥ उभयानुरक्तायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति सा यथा संचारो
रतिमंदिरावधिसखीकर्णावधिव्याहृतं ॥ चेतः कांतसमीहितावधिमहामानो
पिमौनावधिः ॥ हास्यं चाधरपल्लवावधिहृत्शोकोरणावधिप्रेक्षितं ॥ सर्वं सा
वधिना वधिः कुलभुवां प्रेमाः परं विद्यते अस्याश्चेष्टाः शीलसंरक्षा

र.चं. कुलटादिसंसर्गपरिहारः ॥सच॥ सकृदपिकुलटाभिर्योगिनीभिक्षुकीभि
२ र्नकपटव्यदित्ताभिसंसृष्टजेनेमेलिकाभि इतिकामशास्त्रेन गणिकाधूर्ताभिसा
रिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिस्सहैक
त्रतिष्ठत्संसर्गेणहिचारित्रंदुष्यतीतिसंवर्तस्मृत्यादौचोक्तः भर्तृसेवा तदा
नुकूल्यं त्वहितात्तन्निवर्तनंच पतिप्रियहितेयुक्तास्वाचाराविजितेन्द्रिया
कुर्यात्स्वसुरयोपादवंदनंभर्तृतत्परा इतियोगीश्वरोक्तेः हितमायतिसुखं
इतिविज्ञानेश्वरः तत्रनिषिद्धाद्युक्तः प्रतिषेद्धव्यः प्रणामाद्यैरितिकामशा शिवः
स्त्रे सेयंत्रिविधा मुग्धामध्याप्रगल्भाच तत्रलज्जापेक्षाप्रथमकर्तव्यद्दतिका २

मुग्धा ॥ अपकर्षश्च द्विधा· स्वरूपेणतत्प्रतिबध्यव्यापारकत्वेनच ॥ द्वितीयम
पिद्वेधा ॥ व्यापारेयावल्लज्जयाकिंचिल्लज्जयोर्विवक्षाभेदात् ॥ आद्याअज्ञातयौव
नाद्वितीयानवोढा ॥ तृतीयाविस्रब्धनवोढा ॥ नवोढादिभेदद्वयंज्ञातयौवना
याबोध्यं तथाचभरतः पीनोरुगंडजघनस्तनाधरंकर्कशंरतिमनोज्ञं ॥ सुरतं
प्रतिसोत्साहंप्रथमंतद्यौवनंविद्यात् ॥ पीनपदंकिंचिदुपचयाभिप्रायगात्रेपूर्णा
वयवंपीनौचपयोधरौननतमध्यं ॥ कामस्यसारभूतंयौवनमेतत्द्वितीयंत्विति त
द्वृत्तेः तथाच· प्रथमयौवनस्यपूर्वापरावस्थाद्वयमत्राज्ञातज्ञातनाम्भ्यांविवक्षि
त्वाभेदद्वयाभिधानं ॥ ज्ञानंचस्वनिष्ठंपरनिष्ठंवाप्यत्रनाग्रहः सामान्योदाह

॥र॰चं॰॥ रणांयथा ॥ उरस्थलमदंतुरंवचसिनाश्रिताचातुरीविकारिनविलोकितंनच
॥३॥ मुखेस्मितस्योद्गमः ॥ तथापिहरिणीदृशोवपुषिकापिकांतिछटाछटावृतमहा ॥प॰२॥
3 मणिद्युतिरिवात्रसंलक्ष्यते ॥ यौवनस्यलेशमात्रेणाप्यनुदयेरत्यालंबनत्वे
प्रमाणाभावात् ॥ किंचित्तदुन्मेषो मुग्धायाआवश्यकः ॥ नायिकाविभाजको
पाधिमध्येरत्यालंबनदशायामसत्ताधर्मस्यपरिगणनानर्हत्वात् एतेन ॥
मुग्धायासध्रीचीनववचनवरतनोः स्तनश्रीः ॥ कर्कंधूफलमपिनवंधृतवती
नशीलंदृग्भंगीकलयतिकुरंगीनयनयोस्तथापिश्रीरस्यायुवजननमस्याविज ॥शिवः॥
यते इत्यादिकमपिव्याख्यातं॰ अज्ञातयौवनायथामम ॥ व्युत्तिष्ठंतेहृदयग ॥३॥

तयोर्वल्लवकेलीकलापा ॥ नायं अन्यस्मिन्न जति विषयेलेशतोप्यात्मवृत्तिः ॥ सन्तन्वित्स्या दितिनववधूरंतरालोचयंति ॥ धत्तेदोला मिवतरलतांग्लानिनीमे वबुद्धिः ॥ ज्ञातयौवनयथामम । जाताकुहू रुतरवा विहसन्मुखश्रीर्लब्धातपः श्रव णासंयुतदृष्टिपाता ॥ अङ्कोद्भवेसतिपयोधरयोः श्रियस्तेपुराणप्रकाशयतुतत्व रिशीलमेन ॥ इयमेवरतिकार्याभिभवसमर्थलज्जायोगान्नवोढा ॥ लज्जायाः किंचित्पूर्वकत्वे विश्रब्धनवोढा ॥ लज्जामदनयोः साम्येतुमध्यावसेते केचित्तु ॥ विश्रब्धनवोढायामध्यायामेवांतर्भाव मिच्छंति ॥ तथाचविद्यानाथः ॥ उदयद्यौव नामुग्धालज्जापिहितमन्मथा ॥ लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना

॥र॰चं॰॥ स्मरमंदीरुत्तव्रीडाप्रोढासंपूर्णयौवनाइति ॥ आद्याययथाममः ॥ नीताप्राणासमे
॥५॥ नहगिवषयतांसद्यः परावर्तते ॥ तस्मिन्संनिहितेबुभूषतिभवत्यस्माद्विदूरेपु
नः ॥ संयोगेविहितेपितेननतनुतेतस्माद्विभागंस्वयं ॥ प्रायस्तत्प्रतिकूलमेवच
रितंश्रीरामा तिवामभ्रुवः द्वितीयायथाममः हस्तस्त्वस्तिकगोपितस्तनतटा
संवद्धविंबाधरा ॥ वस्रोदेशामिलन्मुखीहढतरंलग्नोरुयुग्मामिथः ॥ स्वप्ने
द्राविततद्विरोधिदयितव्यापारेशेधोल्लसा ॥ तद्यन्नेनधिनोतिनूतनवधू ॥शिवः॥
प्रख्यापरीतिर्मनः ॥ समप्रधानलज्जामदनामध्या ॥ इयमेवातिविश्रब्धनवो ॥४॥
ढा ॥ यथा जंजंसोणिक्का अयियब्वङ्को ॥ आसमहत्थणि मिसच्छो ॥ पच्छा

सभिअतंतंइच्छामिअतेणादीसंत ॥ अत्रनायकेन हृष्टमिथ्यमारणस्यांगस्याच्छादने
नलज्जायास्तनहृश्यतामिनिहुयामदनस्यचसमंप्राधान्यं ॥ लज्जाभिभावकमदना
प्रगल्भा ॥ अस्याश्चेष्टा रतिप्रीतिरानंदसंमोहश्च ॥ आद्योयथा ॥ अस्मास
ह
ग्गाइदेंतीतहसुरअेरिसविअ्रसितकवोला गोसेविअोरणअमुहीअहसत्तिपि
आरणसहंहिमो ॥ द्वितीयोयथा ॥ धन्यासियाकथयसि प्रियसंगमेपि वि
श्रब्धचाटुकशतानिरतांतरेषु ॥ नीवींप्रतिप्रणिहितेतुकरेप्रियेणसख्यः श
पामियदिकिंचिदपिस्मरामि ॥ मध्याप्रगल्भयोर्मानावस्थायांत्रयोभेदाः ॥
धीराचाधीराधीराधीराचेति ॥ तद्वृत्तंदर्पणे ॥ तेधीराचाप्यधीराचधीराधी

॥ र. चं. ॥
॥ ५ ॥
5

राचवहिथे ॥ प्रियंसोत्प्रासवक्रोक्त्यामध्याधीरादहेद्रुषा ॥ धीराधीरातुरुदि
तैरधीरापरुषोक्तिभिः ॥ प्रगल्भायदिधीरास्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥ उदास्ते
सुरतेतत्रदर्शयन्त्यादरान्बहि ॥ धीराधीरातुसोल्लुंठभाषितैःखेदयेदमुं ॥ तर्ज
येत्ताडयेदन्येति ॥ अन्याअधीराप्रगल्भेत्यर्थः ॥ मध्याधीरायथाममः ॥ प
लाशकुसुमानितेवपुषिबिभ्रतेहृद्यतांवहंतीवदनानिलामलयजस्फुरत्सौ
रभा ॥ इयंदयितमाधवीमधुरतासमाधीयतेततोभवतिमीयतेकुसुमधन्वनः ॥
सौहृदं ॥ अधीरायथा ॥ तेरणरणमराभिमस्मूहिपुरिश्वाजेणारेसुहस्व ॥ तुमा ॥ शिवः ॥
अमरणाममरंतीपुराणोविमातुज्झलणिस्सं ॥ धीराधीरायथा ॥ वाहोल्लकुरिश्च ॥ ५ ॥

गंडाहराइभणिा अंविलकबहसीरीए ॥ अज्जाविकीसहसिज्जाइसवहावाथंग
एपेम्मे ॥ प्रगल्भाधीरायथा ॥ एकत्रासननसंस्थितिपरिहृताप्रत्युद्गमाद्दूरतस्तां
बूल्लाहरणछलेनसभसाश्लेषोपिसंविघ्नितः ॥ आलापोपिनमिश्रितःपरिज
नेव्यापारयंत्यांतिकेकांतंप्रत्युपचारतश्चतुरयाकोपकृतार्थीकृतः ॥ अचसा
माधिकरणाद्यनुपपादं ॥ नद्वारकंरुतोदास्य ॥ सत्वेयथा ॥ जाराइजाराणवेउं
आरपुरा अविहूविअमाराणपरिसेसं ॥ पयिरिकम्मिवीविलाआवलंवणंसवि
यकुणंती ॥ अवेकांतापिसत्वेपि विनया वलंवनात्तम ॥ अधीरायथा ॥
कोपात्कोमलंलोलवाहुलतिकापाशेनवध्वाहढंनीत्वावासनिकेतनंदयि

॥र॰ चं॰॥
॥६॥

तयाप्तायं सखीनां पुरः ॥ भूयो मैवमिति स्खलन्मृदुगिरा संचिंत्य दुश्चेष्टितं ॥
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान्सुदंत्याहसन् ॥ धीराधीरा यथा मम ॥ प्रा
लक्ष्मीर्वविपत्त्र पद्म ल्लेहृ शोणवक्षो रुहा द्वसौ ॥ प्रागोश्रास्य घनानुबंगिद्युस्रणे
वक्षोवृभ्र्याजुषा ॥ उत्तंसोत्पलमुत्तरेत्वरणएङ्ग्रित्तिस्य रपस्खल ॥ न्नेत्रेस्यप्र
तियातनेवदर्शयितं हृष्टुं विस्रष्टरसात् ॥ धीरादिभेदा स्वीयायामेव ॥ परकीय
दौमानसत्त्वेपिनायकस्य नायिकांतरसंभोगमभ्युपगम्यैव तत्रानुरक्तत्वा ॥शिवः॥
दुक्तभेदप्रयोजकत्वाभावादिति प्रांचः ॥ नव्यास्तु ॥ स्वीयायामपि नायक ॥६॥
स्यान्यसंभोगानभ्युपगमेनानुरागोत्पत्तौ मानाभावान्मानस्य सर्वत्र कादाचि
॥त्र॥

क्तता निमित्तोपपत्ते स्वपरकीयादेरप्युक्तभेदांगीकारो युक्त इत्याहुः ॥ एताश्च ज्ये
ष्ठाकनिष्ठा चेति द्विविधा ॥ परिणायकनिष्ठोत्कृष्टस्नेहविषयभूता ज्येष्ठा ॥ तादृशा
पकृष्टस्नेहविषयभूता कनिष्ठा ॥ ज्येष्ठाभेदेषु धीरा यथा ॥ पुसिआ कण्णाहरणीं
दनीलकिरणाहआ ससिमऊहा ॥ माणिणि णिवअणाम्मि सकज्जलंसुसंकाइ दइ
एण ॥ अधीरा यथा ॥ हिअअम्मि वससि णाकरेसि अप्पिअंतह विणाह पडिएहिं
संकिज्जसि जुअइसहावगलिअधीरेहिं अस्सेहिं ॥ धीरा धीरा यथा ॥ णविणह
अणालवंतीहि अअंदूमेइ माणिणीअ हिअं ॥ यह दूरविजंभीअ गरुअरोसमज्झ
त्थवअरोहिं ॥ कनिष्ठाभेदेषु धीरा यथा ॥ अणुणआरणाहंकुविआउ अऊ

हमुकिं मुहापसारसि ॥ तुहमत्तसमुप्याअरणमारोगणविराग्गज्ञं ॥ अधीरायथा ॥ पि
अविरहोअप्पिअदंसणंग्णअगरुआइदो विदुरवाइ ॥ जिअन्तुमकारीजसिति अणमोआ
॥ र॰चं॰ ॥ हिमाइस ॥ धीराधीरायथा ॥ सामुहअवेहिअगुणरूअसोहिरणीमरिणगुणणअ
॥ ७ ॥ हअं ॥ भणतीअयोराणसरिसोसोक्किंसबोजरणोमरउ ॥ इतिस्वीया ॥ परपरिणीत
7 स्वसतिस्वानुरक्तापरकीया ॥ स्वपदंयन्निरूपितंपरकीयात्त्वंतत्परं ॥ परिणीतप
देनसामान्यायां ॥ परपदेनस्वीयायामतिव्याप्तिनिरासः ॥ नन्वेवंकन्यकायाम
व्याप्तिः ॥ परोढाकन्यकाभेदेनपरकीयाद्वैविध्यस्याभियुक्तैरंगीकारात् ॥ नचस्व
परिणीतत्वंसत्यंतार्थः ॥ सामान्यायामतिव्याप्तेः ॥ सत्यं ॥ यथोक्ताकन्यकाभे ॥ शिवः ॥
न्यितरन्यतरत्वंपरकीयात्वमितितात्पर्यात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ यद्विषयकानुरा ॥ ७ ॥

गवत्वज्ञानेनलोकानांतस्यांविज्ञानंतदनुरक्तत्वंलक्षणंबोध्यं ॥ यथा ॥ अनाहूतै
वेत्यप्रगुणगुणसोभेनभवतः ॥ समीहेसौभाग्यंतदिदमुपहासंप्रथयति. ॥ विदग्धत्वा
मेवंतदपिकथयाम्यावरतथा ॥ यथातस्यादालीकपटकरतालीपटुरव. ॥ सावगु
प्ताविदग्धाकुलटानुसयानादयस्तया ॥ परकीयासुसर्वासामेतभेदोनिरूपितः ॥
गुप्तात्रिविधा ॥ भूतवर्तमानभाविरतगोपनभेदात ॥ आद्यायथा ॥ हंसैःशैव
लमंजरीतिकवरीचंचूभिराकर्षिता ॥ चक्रेचंचुधिया चकारकुपिताचक्रीनखैर्व
णक्रमं ॥ भृंगैपंकजकोरकप्रतिभयावक्षोरुहेपिष्टतः ॥ तन्मातःकरवैपुनर्नसरसी
तोयावगाहोद्यमं ॥ द्वितीयायथा ॥ दृष्टिंहेप्रतिवेशिनीक्षणमिहाप्यस्मद्गृहेदा

स्यसि ॥ प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसां कोपीरपः पास्यति ॥ एकाकिन्यपि यामि
तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं ॥ नीरंध्राः स्तनमालिखंतु जरठच्छेदा नलग्रंथयः ॥
॥र॰चं॰॥ तृतीया यथा ॥ गहवइगओह्म सलरणरकवसु एणांति अडुअरणाभणिआ ॥ सह
॥८॥ सागअस्समतुरिअं पइणो कंठं मिलसइ ॥ अत्र सरणागतोयमिति जारस्य भर्त्रैव सम
४ पेणं ॥ विदग्धा द्विधा ॥ वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा च ॥ आद्या यथा ॥ नाथो मे
विपणिं गतो न गणय त्वं यासपत्नी च मां ॥ त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता
गृहाभ्यंतरं ॥ शय्यामात्रसहायिनी परिजनः श्रांतो न मां सेवते ॥ स्वामिन्नागम
त्वालनीयरजनीत्व क्ष्मापतेरक्षमा ॥ द्वितीया यथा ॥ नाथ निशं निजनिवास ॥ शिवः ॥
समीपनीपमेघच्छन्नमादिश्यातिमसदिमेव केभ्यः ॥ खिन्ना वधूः सरिति सैरिबसदेव ॥८॥

तोयमित्येवतंसपदिपूजयितुंप्रतस्थे ॥ अन्येऽस्मीनोयनायकानुरागालक्षिता ॥
यथा ॥ दिष्ट्याअयंसादिष्टोसरलसहावाइयंअणालविज्ञो ॥ उअआरोगयंसाकज्जा
ज्जंखिअकलिअंहइल्लेहि ॥ परिणीतत्वेसत्यन्येनकानुरागिणीकुलटा ॥ पृथ्वीता
वच्चिवीरणानगनगरगिरिग्राम रुद्धंतदर्द्धं ॥ तत्राप्यर्द्धंयुवत्यः ॥ शिशुविगतवयोदू
षितंयत्तदर्द्धं ॥ त्याज्यास्तत्रापिपञ्चः श्वशुरगुरुजनाःशेषवंतः कियंतो ॥ मिथ्या
वादोजनानांसुखरमुखरवः पुंश्चलीपुंश्चलीति ॥ संकेतविघटनदुःखवत्यनु
शयाना ॥ साचत्रिविधा ॥ स्वविरहितसंकेतस्थानेनायकगमनज्ञानवतीसंकेत
स्थानस्यस्वरूपतोविघटनज्ञानवती ॥ भाविसंकेतस्थानाभावसंकायवतीचेति

॥र॰चं॰॥
॥५॥

आद्यायथा॥ ग्रामतरुणंतरुण्यानववंजुलमंजरीसनाथकरं॥ पश्यंत्याभवति मुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया॥ द्वितीयायथा॥ वाहितापडिवत्रणतांणाढेइहसेइ सकमेषस्सयुज्ञाकज्ञेणविणापलिप्पमाणेणाइकच्छे॥ तृतीयायथा॥ किंरुअसि ऊणअमुहिधवलाअंतेस्तसालिक्षेत्रेसु॥ हरिआलमंडिअमुहीणडिव्वश णवाडिआजाआ॥ प्रियप्राप्तिजन्यानंदवतीमुदिता॥ सायथा॥ अलससिर मणिधुत्ताणअणिमोपुत्तिधणसमिद्धिमऊ॥ इअभणिएणणअंगीपप्फुल्ल विलाअणाजाआ॥ कन्यकायथा॥ आरोपिताशिलायामश्मेवत्वंस्थिरेति मंत्रेण॥ मग्नापिपरिणयापद्दिजारमुखंवीक्ष्यहसितेव॥ इतिपरकीया॥ चिंता भावतासहास्याः॥ संभोगोमाभूदित्येताहशोछा विषयत्वेसत्यनुरक्तासामान्या॥
॥शिवः॥
॥८॥

विषयत्वेचेछाविशेष्याभावप्रतियोगिप्रतियोगित्वं ॥ भवतिचोक्तेछावि
शेष्योऽस्याः संभोगाभावः ॥ तत्प्रतियोगीसंभोगः ॥ तत्प्रतियोगित्वंचास्यां॥
ताहशेषांकविहेश्यायाः ॥ कचित्तन्मात्रादेरीतिनाव्याप्तिः ॥ सायथा ॥
केउच्चरिआकेइहणवचिआकेअलुत्तगुरुविहवा ॥ णहराइंवेसिसिअंग
॥५ अ॥ णणेरेहाविवहंति ॥ इतिसामान्या ॥ एताश्चतिस्त्रोपिअन्यसंभोगदुःखिता
वक्रोक्तिगर्विता मानवतीचेतित्रिविधा ॥ आद्यायथा ॥ निःशेषच्युतचंदनंस्त
नतटंनिर्मृष्टरागोधरो ॥ नेत्रेदूरमनंजनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः ॥ मिथ्यावा
दिनिदूतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमे ॥ वापींस्नातुमितोगतासिनपुनः ॥

॥र॰चं॰॥ ॥२०॥ 10

त्तस्याधमस्यांतिकम् ॥ गर्विताप्रेमगर्वितासौंदर्य्यगर्विताच ॥ आद्यायथा॰
हल्लफलहारणपसाहिआरामन्येमवत्तीए ॥ अज्ञाइमज्जरगारणाअरेण्णकहि
हंवसोहेगं ॥ द्वितीयायथा ॥ गर्वमसंभाव्यमिमंलोचनयुगलेनकिंवहसिभद्रे
संतिसदृशानिदिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलिनानि॰ ॥ मानस्तद्विधा ॥ प्रणया
दीर्ष्यातश्च ॥ तदुक्तंदर्प्पणे ॥ मानःकोपसतुद्वेधाप्रणयेर्ष्यासमुद्भवः ॥ द्वयोःप्र
णयमानःस्यात्प्रमोदेसुमहत्यपि ॥ प्रेम्णःकुटिलगामित्वात्कोपोयःकारणंविना
प्रियापराधातिरिक्तहेतुजन्यःप्रकोपःप्रणयमानः ॥ द्वयोरितिकदाचिन्नायि
कायाःकादाचिन्नायकस्येत्यर्थः ॥ आद्योयथा ॥ पणअपइणोरोसारुणपडि
मासंकंतगोरिमुहअंदं ॥ गहिअग्घपंकअंविअसंज्झासलिलंजलिंण

शिव ॥१०॥

मह ॥ द्वितीयोयथा ॥ अस्मिन्नेवलतागृहेस्त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः ॥ सा
हंसैस्थिरकौतुकाविरमभूत्प्रोद्दावरीसैकते ॥ आयांत्यापरिदुर्मनायितमिवत्वा
वीक्ष्यबद्धस्तया ॥ कातर्यादरविंदकुड्मलनिभोमुग्धःप्रणामांजलिः ॥ युगपद्य
था ॥ एकस्मिन्शयनेपराङ्मुखतयावीतोत्तरंताम्यतो ॥ रन्योन्यस्यहृदिस्थिते
प्यनुनयेसंरक्षतोर्गौरवं ॥ दंपत्योःशनकैरपांगवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो ॥ भग्नो
मानकलिःसहासरभसव्यासक्तकंठग्रहः ॥ इर्ष्यामानोयथादर्पणे ॥ पादुर
न्यप्रियासंगेहेद्वैधानुमितेःश्रुते ॥ इर्ष्यामानोभवेत्स्त्रीणांतत्रत्वनुमितिस्त्रि
धा ॥ उत्स्वप्नायितभोगांकगोत्रस्खलनसंभवा ॥ अपरस्त्रीदर्शनादिज

न्योल्पप्रयत्नसाध्यत्वाल्लघुः ॥ गोत्रस्खलनादिजन्यः ॥ कष्टसाध्यत्वान्मध्य
॥र॰चं॰॥ मः ॥ परस्त्रीसंभोगजन्योबहुप्रयाससाध्यत्वाद्गुरुः ॥ अयंचोत्सर्गः ॥ गोत्रस्ख
॥१२॥ लनादिजन्यस्यापिकचिद्गुरुत्वात् ॥ परस्त्रीभोगजन्यस्यापिमुग्धादौलघु
त्वात् ॥ लघुर्यथा ॥ योक हविमहसहोहीं छिंदे ॥ लहिउराणपसि ॐ ॥ हिअअ
अं ॥ सोमाराणाचोरिअअकामु ॥ ॐ घुदिट्ठिपसराणाहो ॥ मध्योयथा ॥ अवलविअअ
माणपरम्मुही अएंतस्समाणिणिपियस्स ॥ पुट्ठिपुलउग्गमोतुहकहेइसमु
हठिअंहिअअं ॥ गुरुर्यथा ॥ सोउरकोडिविलग्गंविउरंदइअस्सपाअपडिअस्स ॥ शिवः ॥
हिअअंपउत्थमाणंउम्मोअंतिविअकहेइ ॥ प्रत्यङ्गंयथा ॥ विनयतिरूह ॥११॥

द्रोणहस्ताः परागं प्रगाप्यति निकौसकमसमाननानिलेन ॥ तदिहहितयुवतेरभीष्टामक्ष्णोर्द्व
यमपिरोधयरजोभिरापपूरे ॥ रूपोन्मादितं यथा ॥ एतेलक्ष्मणराजानकोविरहितां मां पी
डयंत्यबुदा ॥ मर्माणि विविधहृदयेत्यलममी क्रूराः कदंबानिला ॥ इत्थं व्याहृत पूर्वज
न्मचरितो यो वीक्षितो राधया ॥ सेर्ष्यं शंकितया सवः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥
भोगांकदर्शनं यथा ॥ तस्याः सांद्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्रांकिते ॥ किं वक्षश्चर
णानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ॥ इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया ॥
साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तस्याश्च तद्विस्मृतं ॥ गोत्रस्खलनं यथा ॥ मयि व्य
लीकं गोत्रस्खलनमपराधं कृतवति ॥ प्रसन्नैवास्य श्रीलवमपि न भेदं गतवती ॥ प
रं त्वस्यामनुभयचकितदूतीविनिहिते ॥ रितः प्रत्यासन्नैरसरलहृगंगैरभिहि

तः॥ अवर्णायथाममः॥ प्रणायरभस्ताराभासत्वसपृङ्गाः परिशीलनानपिप्रुनवव
॥र॰चं॥ सामंतः संचिंतनेनतदागसो॥ सितकररुचामाविर्भावाल्लसत्तुकमायुध॥ स्फुरि
तरसरागोत्कंठाः संपेदिरेमदिरेक्षणाः॥ मानेनिरस्त्युपायायथा॥ सामभेदौथदान
॥१२॥ 12 चनत्युपेक्षारसांतरं॥ तत्रंगायपतिः कुर्यात्षडुपायानितिक्रमात॥ तत्रप्रियव
चः सामभेदः सख्युपरंजनं॥ दानंव्याजेनभूषादेःपादयोःपतनंनति॥ सामादौ ॥नं॥५
तुपरिक्षीणोस्यादुपेक्षावधीरणं॥ रभसत्रासहर्षादेः॥ कोपभ्रंशोरसांतरं॥
सामयथा॥ देसुअरणुपसिअरेहिंणुरणोविसुल्लहाइरोसिअव्वाइ॥ एसामि
अक्किमिअलंछणगुंजलाग्गलइछणाराइ॥ भेदोयथा॥ माकुणपडिवक्कवसु ॥शिवः॥
हंअणुणोहिपइंपसाअलोहिल्ले॥ अइगरुअगहिअमाणेणपुणिधाम्मादेः ॥१२॥

राशिव्रदिजिहिसि ॥ दानंयथा ॥ नखलुवयममुष्यदानयोग्याः पिवतिचपाति
चयासकौरहस्त्वा ॥ विटविटपममुंदक्षस्वतस्यैभवतियतःसहस्रोमिरण्ययोगाः ॥ नति
र्यथाः ॥ पात्रपङ्क्तिंत्रहहत्वाकिंदारिशोणुवेश्शभन्तारं ॥ रम्यंचित्रस्त्रवसारणंदूराम
णुञ्जसपेमसत ॥ उपहायायथा ॥ स्वचरणपीडानुमितन्यमौलिरुजाविनीतमात्स
॥ १७ ॥ या ॥ अपराज्ञोस्त्भगात्वास्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ रसांतरंयथा ॥ विग्रहाच्चश
येनेपराङ्मुखीर्नानुनेतुमवलाःसततवैरे ॥ आचकांदघनशारदविल्कवाःतोत्स्व
येप्रविश्शतिर्मुजांतरं ॥ असाध्यस्त्कमानोरसाननुगुणत्वान्नप्रकृतोपयोगी
तिनात्रोपन्यस्तः ॥ यथा ॥ तहमारणीमारणधराङ्कस्मेअदूसराष्वञ्जो ॥ जहसेत्र
राहणीअपि ओरक्कगमविश्रुपउन्यो ॥ इहसग्धातावदेकैव ॥ मध्याप्रगल्भ

॥र॰चं॰॥ योर्धीरादिभेदेन षट् ॥ ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादशेति त्रयोदश स्वीयादिभेदाः ॥ परो
ढा कन्यका चेति परकीया द्वैविध्यं ॥ सामान्या एकैवेति षोडश भेदाः ॥ तासां च वस
॥१३॥ मारोरगभेदैरष्टाविंशत्यधिकशतभेदाः ॥ प्रत्येकमुत्तमादिभेदस्त्रैविध्यात् शतत्रयं च
13 तुरशीतिश्च भेदाः भवन्ति ॥ तदुक्तं प्राचीनैः ॥ त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधा च पराङ्ग
ना ॥ एकावेश्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतो मताः ॥ पुनस्तास्त्रिविधाः सर्वा उत्तमाधम
मध्यमाः ॥ इत्थं शतत्रयं तासामशीतिश्चतुरुत्तरा ॥ जातिकालवयोवस्थाभावाक ॥शिव॰॥
ल्पनायकैः ॥ इतरास्त्वप्यसंख्याता नोक्ता विस्तरभीतितः ॥ दिव्यादिभेदास्तु न सं ॥१३॥
भवंतिह ॥ दिव्यत्वादेर्यावद्द्रव्यभावित्वेन अवस्थात्वाभावात् ॥ अवस्थाभेदादे
व शास्त्रकारैः परिगणितत्वात् ॥ तद्व्यवहारोल्लंघनेन च दिव्यत्वादिव्याप्यविधा

धरत्वादिनापिभेदापत्तावुन्मत्तकलहप्रसंगात् ॥ ननुमुग्धामानसथाविधज्ञानसामग्री
विरहात्धीरादिभेदानुपपत्तिः ॥ अतएववक्ष्यमाणाभेदाष्टकमध्येपिकेचिद्भेदाश्च अनुप
पन्नाःइतिचेत् ॥ सत्यं ॥ नवोढायानतदुपपत्तेः ॥ कश्चित्तु ॥ परस्त्रियेकन्यकोढेसंकेता
त्पूर्वंविरहोत्कंठिता ॥ पश्चाद्विदूषकादिभिःसहाभिसरंत्यावभिसारिकेकृतापिसं
केतस्थानमप्राप्तेनायकेविप्रलब्धेइतित्रिविधेएवतयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थां
तराणुपपत्तेः ॥ इत्याहुः ॥ तन्न ॥ खंडितादिभेदेनामपिवक्ष्यमाणारीत्योपपत्तेः ॥ स
ख्यादिद्वाराप्रियागमनादिनिश्चयेवाधकाभावादितिदिक् ॥ अष्टभेदानाहभग
वान्भरतः ॥ तत्रवासकसज्जाचविरहोत्कंठितापिवा ॥ स्वाधीनभर्तृकावापिकल
हांतरितापिवा ॥ खंडिताविप्रलब्धावातथाप्रोषितभर्तृका ॥ तथाभिसारिकाचे

॥र॰चं॰॥ वइत्यर्थेनायिकास्मृता॥ वाशब्दःसमुच्चयार्थः॥ प्रियसमागमननिश्चयजन्यसंभो
गसामग्रीसंपादनपरावासकसज्जा॥ तदुक्तंमुनिना॥ उचितेवासकेयातुरतिसंभो
॥१५॥ गलालसा॥ मंडनंकुरुतेहृष्टासावैवासकसज्जिका॥ अत्रोक्तनिश्चयजन्यानंदव
त्वंलक्षणं॥ मंडनादिकंतुचेष्टेतिरहस्यं॥ मुग्धावासकसज्जायथामम॥ मुग्धाक्षाददयि
तागमस्यदिवसेनिर्णीयमानातरां॥ मन्दाक्षातिशयात्प्रसाधनविधौसासादपर्या
प्नुया॥ पश्यत्येवसखीजनेसुमनसामाकारकृत्याकेतवा॥ त्कुंजांतगमनादनायिव
मनालंकारमुत्सारणं॥ मध्यायथामम॥ संधत्तेश्रुतिसीम्निगन्धफलिकांगंडस्थ ॥
लालंबिनीं॥ पिंडालक्तककर्दमेनचरणौवारंजयत्यंजसा॥ हेमाल्याभरणानिकुंकुमर ॥शि॰व॰॥
सार्द्रयांतनौयच्छति॥ प्राप्तोहर्दयितागमाधिकरणत्वेनापिवृद्धवधूः॥ प्रगल्भायथा ॥१५॥
श्रीरुद्रचन्द्रदेवानां॥ स्नात्वावारिणिचंदनेसुरभितेधूपाकुलेमालतीपुष्पाणिप्र

त्रिमुन्य्केके शनिचये कंठेपि मल्लीस्रजः ॥ भाले कुंकुमपत्रकं सुवदना हृत्वा स्थिता वा
सके ॥ कांतस्यानयनाय सोरभततीमादिश्य दूती मिषैः ॥ परकीया यथा मम ॥ निरोधिय
त्रनिविष्टिनांश्चरातिवशाद्ध्यागमं प्रेयसो ॥ नीन्दिन्यासकरसविधाय कलहारंभं विनाहेतु
ना ॥ वारेपि प्रातिसुम्भ्कवान्दहपतेस स्नेहमात्मीयता ॥ मध्यारोप्य स्कमधेय्यां तनुल
तां संस्कारच्यारभ्यते ॥ सामान्या यथा मम ॥ धत्ते लोभविवशस्त्वरततरं रत्नांशुजाले
तनौ ॥ धत्ते चादमिवातिरंजनकरं काश्मीरपंकद्रवं ॥ गृह्णाति सठतामिवानुपहतां जा
तीप्रसूनस्रजं ॥ तत्रैवाहनिवारवामनयना विज्ञाय कांतागमं ॥ संकेतस्थाने प्रियाना
गमनहेतुचिंताव्याकुला विरहोत्कंठिता ॥ अतदनागमजन्यदुःखवत्त्वं लक्षणं ॥ तद्धेतु
चिंतादिकं नु चेष्टेति रहस्यं ॥ तदुक्तं ॥ अनेककार्यव्यासंगान्न यस्यानागच्छति प्रियः ॥

॥र॰चं॥ तस्यानागमदुःखार्त्तो विरहोत्कंठिता मता ॥ विरहस्तु समानदेशस्थयोरसति संभोगा
॥१५॥ भावः ॥ सत्यं तथैवासौ निर्व्याप्तिवारणार्थं ॥ न चैषोपि लक्षणमेवेति वाच्यं ॥ प्रोषितभर्तृका
15 याविरहोत्कंठितायाश्चाभिन्नत्वेन मुनिना परिगणितत्वात् ॥ मुग्धाविरहोत्कंठिता यथा
मम ॥ अविश्रान्त्यासमुत्थं हृदयरपि तेन नूतनवधू ॥ रतस्यादत्यस्यामिति परिकल्प्य प्रति
पदं ॥ न धत्ते निश्वासं न वहति वाष्पं नयनयो ॥ विधोर्बिंबं वै भाति कमिव सुखं किंतु
विमृते ॥ मध्या यथा ॥ अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य ताहक्सुहृद्यो मां न
च्छति नागतश्च सहसा कोयं विधेः प्रक्रम ॥ इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वांता निशा
न्तांतरे ॥ वाला वर्त्तविवर्त्तनव्यतिकरणानाप्नोति निद्रां निशि ॥ प्रगल्भा यथा मम ॥ कामि ॥शिव॥
न्यासमतिवाधकस्य विरहे यावानने हा प्रियः ॥ अन्यासमतिधिया प्रतिक्षणमसौ देहागते
तावति ॥ अम्लायन्नवसितैः स्रजः सुमनसां धाराहरे श्रोणिरंभसां ॥ ग्रामाजेन्बुसरणा ॥१५॥

कपोल्लतलतस्सुस्रोभवस्रोमहः ॥ परकीयायथा ॥ एहिहसिनुमंजिरिणिम्मिसंयग्गिमं जामिरणीऋपड महमू ॥ सेसेसंतावपरबसाइवुरिसंवबोल्लीरणं ॥ सामान्यायथाम म ॥ नोपायातः किंमिंसभवेदित्वमालोचयंती ॥ रूपाजीवावदनमकृतंसंदधेवात्य जिह्व ॥ अर्थस्योपस्थितिमथस्मरवीभाविताइल्लभाञ्च ॥ अन्यादिस्सन्मुखमनुशयं मानसेऽन्यथत्त ॥ स्वसन्निधानत्यागेछाविरहविशिष्टवल्लभास्वाधीनभर्तृका स्वपदंनायिकापरं ॥ तदुक्तं ॥ सुरतातिशयैर्बद्धोयस्याः पार्श्वगतप्रियः ॥ सामोदगु णासंपन्नाभवेत्स्वाधीनभर्तृका ॥ विचित्रोज्ज्वलनेत्रांतः प्रमोदोद्घातितानना ॥ उदीरणाशोभातिश्लाघ्याकायोस्वाधीनभर्तृका ॥ मुग्धास्वाधीनपतिकायथा ॥ दृष्णामाविल्लोचनहरिणवालेयंमनसिसज्जंति ॥ शुंपतिपूर्वकलत्वंधूमल्लनाभिति

॥र॰चं॰॥ चित्रमिव॥ मध्यायथा॥ पुंसांढौकयतुंदरिमुखेंदुमीयत्नुणामपाकृत्यजायाजितइति
॥१६॥ नृराजनश्रुतिमेयशोभवतु॥ प्रगल्भायथा॥ श्रुत्वामहिलापसंगं हेदैवकेरसुत्रास्त
16 वदुश्रुस्त॥ पुरिसाएधातरसाणहुदोसगुणाविआरणंति॥ परकीयायथा॥ अंबरकल्लो
निल्लोकोलाछनमपदिशनुहीयतामोजः॥ तदपिनमुंचतिसततांवसुधाछायामिवसु
धांशु॥ सामान्यायथा॥ कृत्रिमकनकेनेवप्रेमणामुषितस्यवारवनिताभि॥ लघु
रिवावित्ताविनाशशंकोजनहास्यतामहती॥ प्रियानुनयानभ्युपगमजनितदुःखवती
कलहांतरिता॥ तदुक्तं॥ ईर्ष्याकलहसंतप्तायस्यानागच्छतिप्रियः॥ सामर्षवशसंतप्ता
कलहांतरिताभवेत्॥ अमर्षात्प्रियानुनयप्रत्याख्यानजन्यः॥ स्वविषयकोग्राहः ॥श्रि॰नः॥
मुग्धाकलहांतरितायथाममः॥ मत्यादिममतथावशादनुनयंभर्तुर्मरत्यावहः॥या ॥१६॥

मोदस्पृशि स्मिंदुवारसकमनः संदोहदोलायितै ॥ मुग्धास्यात्तु शयानयापि नवयानत्त्वन्य दात
न्यते ॥ स्वासेनागमिपद्मरागादलवन्मालिन्यमेवाधरः ॥ मध्यायथाममम ॥ आर्द्रीसमये
नदशितवतिप्रातर्वयस्याजने ॥ वक्त्रापस्यातियास्यतो विशदतांश्वासस्य रोधायसा ॥ प्रा
गोश्चास्यत तथा गिरामनुरीकाराण्निधनेपरं ॥ हेलामंथरतारकाः प्रतिफलत्त्यात्मन्य जस्त्रं
दृशः ॥ प्रगल्भायथाममम ॥ पचेलिमरसोदयं विहृषि चेल्लिमिथ्याग्रहावहेलितवतीतथा
मदनहेलितं प्रियं ॥ चलेल्लिकगतालकास्वकरैकेलिपाथोरुह ॥ सम्मीलितमुखीमया हि
तिमये लिखवस्तुन्मनाः ॥ परकीयायथाममम ॥ शीलं साधु मिमीलयन्नुरगायतो लज्जाममज्जा
रिवला ॥ मर्यादापविपर्ययेवहुमतो दुर्वादरगुर्वादरः ॥ आसीच्चापलमेवनापलपितं सोनु
ग्रहार्थेनमम ॥ न्नापातप्रतिभासयावतमयापापेननोपद्रुतः ॥ सामान्यायथाममम ॥

॥स॥

साकूतं करवारिणि पाणिकमले मारिणाक्वजंकं करो ॥ मानं स्वैमयहंसकं पदयुगे संज्ञयानिः

॥रं॰चं॰॥ स्वयं ॥ वक्त्रो जेनिरुद्धानिदामजनितं खरामासिकैमौक्तिके ॥ रवंसोनुनयन्मयाहतधिया को

लिविनाहि हितः ॥ अन्यसंभोगविह्नविशिष्टनायकदर्शनजन्यदुःखवती खंडिता ॥ तदुक्तं

॥७॥ व्यासंगाद्दुचितेयस्यावासकेनागतः प्रियः ॥ तदनागमनार्तातु खंडितेत्यभिसंज्ञिता ॥ व्यासं

गोनायिकान्तरसंभोगप्रशक्तिः ॥ तत्परे अन्यसंभोगचिह्नाभावविशिष्टनायकपरं ॥ तस्यानागमनं

अन्यसंभोगचिह्नाभावविशिष्टप्रियागमनाभावः ॥ संभोगचिह्नाभावरूपपद्विशेषणे

नरभावप्रयुक्तएवात्रग्राह्यः ॥ आगमनस्यापि खण्डपतोदुःखजनकत्वानुपपत्त्या आगम

नदर्शनजन्येत्युक्तौ चागमनपदं वैयर्थ्यात्संभोगचिह्नविशिष्टप्रियदर्शनजन्यदुःखवत्त्व ॥शि॰वः॥

लक्षणं पर्यवमन्नं ॥ यथाश्रुतमुनिवचनव्याख्याने विरहोत्कंठिताया मतिव्याप्तेरिति ॥७॥

रहस्यं ॥ स्यादेतत् ॥ परांगनासंगमानवत्याः खंडितायाश्च कथं भेद इति चेत् ॥ अत्रके

चित् ॥ हेतुदर्शनकाले खंडिता तज्जन्यसंभोगानुमितिकाले मानवतीत्याहुः ॥ तन्न ॥ तत्रा
पि संभोगानुमित्यैव ईर्ष्योत्पत्तेः ॥ तस्मान्मानवतीन भेदान्तरं ॥ प्रोढमानांशेमे गर्विता सौंदर्यग
र्विता मानवतीति चेदविवेकस्याभियुक्तैरनुक्तत्वात् ॥ किन्तु ॥ उक्तभेदाष्टकस्यैव वोदाहृतत्वात् ॥
मुग्धा खंडिता यथा मम ॥ वीक्ष्य प्रियस्य रदनक्षतमन्यनारीबिम्बाधरोचितं रदपदं दधतं विदूरात्
सेतन्नमीलनरणायुगं करकाधियेव नासाग्रमौक्तिकमधिन्यपतत्प्रियायाः ॥ मध्या यथा मम ॥ ने
तुर्नखक्षतमुदीक्ष्य कपोलभूमौ किन्नाम कुंचयसि सुभ्रु दृगंचलान्ते ॥ तत्तावकीनवदनांबुरु
हस्यमेव वैपरीत्यतः प्रतिफलत्यतिभातितत्र ॥ प्रगल्भा यथा ॥ संवाहरणस्कृहस्तेतोसिरणा
दैनेशानुहकोरणलक्तं चरणारणाविवकामाइम्बचरिभ्रमरणावहम्प्रतिसमा ॥ परकीया यथा मम
॥ पश्यंत्या सहजा करांगणमियं नाविं वाधरं सुभ्रु बा ॥ प्रत्यूषे भिमुखस्य कज्जलतमो लेखा
कुल नाकुले ॥ वैमुख्यं सह से वहं तविष्टितिंशालोकमुत्कंपितं ॥ प्रादुर्भावसमानकालिक

॥र॰ वं.॥ तिरोभावं तनुवाच्यं स्तनं॥ सामान्या यथा मम॥ प्रातः प्रवालमणिना मणिमालया च वीक्ष्य प्र
साधितकलेवरमुपेयिवांसं॥ तस्याः पराव्ययववर्तिभिरर्धचन्द्रैर्वाराङ्गनाहृदयमागाद्वगमेस्तदा शा॥
॥१८॥ न्तसंसकेमाधियानवाह्निजन्यदुःखवती विप्रलब्धा॥ तदुक्तम्॥ यस्याः दूतिं प्रियः प्रेष्य दत्त्वा
संकेतमेव वा॥ नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा स्मृता॥ मुग्धा विप्रलब्धा यथा मम॥
वयस्याभिनीता कथमपि निकुञ्जे नववधूः॥ रता यातेनस्मिन्नयनविषयत्वं प्रियतमे॥
दधाने रोजीवभ्रममनुसरत्यास्यमलिनं॥ कलापे निःशंकं दिशति विकृतामालिषु दृशं॥
मध्या यथा मम॥ संकेतगोचरमुपेत्य विलोचनस्य सीमास्तवल्लभतमं न निभालयन्ती॥
श्वासं सश्रमाभिनयनेन न विज्रंभरास्य यातिन वाच्यविसंविद्धाति वाला॥ प्रगल्भा यथा
॥रति॥ मम॥ वानीरवने बहुभावविलासिनी पाणौ कपोलमुपधाय॥ तद्वृत्तोन्तु लकानि ववामभू॥ शिव॥
रश्रुबिन्दुभिरमार्क्षीत्॥ परकीया यथा॥ आकस्मिकश्रवणगोचरिणा उजहे हृद्यम्भि सिरमे॥१८॥

संकेत्या ॥ अगणपअपेल्लि आणं मम्मर अंजुसम्पत्तारं ॥ सामान्या यथा मम ॥ दीर्घत्वमाग
तवतो वहुजीवनस्य मूलायिता नविरते हरिर्धार्यमाणान् ॥ अप्रेश वार युवती दयितेन निकुंजे
स्थानानि वध्य रहः यद्विरमाभिलाषान् ॥ प्रियप्रवासजन्मजनात् दुःखवती प्रोषितभर्तृका ॥
तदुक्तं ॥ गुरुकार्यांतरवशाद्यस्यास्तु प्रोषितः प्रियः ॥ सा तु सम्यक् कथिता भवेत्प्रोषितभर्तृ
का ॥ प्रोषिते तितिप्रत्ययार्थो भूतत्वमतं ॥ प्रवासस्य स्वरूपतो दुःखानुपपादकत्वात् ॥
प्रवासज्ञानस्यैव तथात्वात् ॥ भूतभविष्यत्प्रवासज्ञानस्यापि तदुपपत्तेः ॥ तदुक्तं काव्यप्रदीपे ॥
वर्तमानवत्स्यंतावपि प्रवासज्ञानद्वारा विप्रलंभप्रयोजकौ विति नाव्याप्तिः ॥ प्रवासपदेन तज्ज्ञान
लक्षणा ह्येति ॥ अन्यथा प्रवसत्पतिका प्रवत्स्यत्पतिकयोर्भेदो न स्यादिति ॥ नवैतापतिर्मु
निवचनविरोधात् ॥ मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा ॥ हत्थेसु अपास्स्र अ अंगुलिगणणाहि
कुड्डग आदिग्रहा ॥ एहिं ठाणे केण गणिज्जउ पत्ति मोणो उंर भइमुज्झा ॥ मध्या यथा मम ॥

॥र॰ मं॰॥ विश्लेषयतस्तवपरिरम्भणमथमंतुजाम्या वक्ष्योविभद्यविविशुर्मलया निरुनाः किं ॥ यस्यान्नदृव्यवहि
तोनरकालमेवशाद्रुर्भवंतिनवनिश्वासितप्रवाहाः ॥ प्रगल्भायथा ॥ भवद्भवनमागतंभ्रमितमी
क्षितानैवसाकलामयकलावतीकुतुकमेतदालोकितं ॥ विधुर्वलातिपल्लवेताडुदालिंद्रमा
॥१८॥ लंबते ॥ पतत्यवलयोस्तलेकमलयोश्चमुक्तावलिः ॥ परकीयायथामम ॥ आयातेपिमहोत्स
19 वेरतिपतेः पत्यामुखेप्रहीके ॥ प्याखेशात्यातिवेशिनीगृहविहितात्माहासुभ्रूयाविधौ ॥ आली
भिर्विहितोवलादपिपरिस्कारः कुरंगीदृशो ॥ दूरस्थेदयितेतनुकल्प्य विधिवत्काम्यप्रयोगायते ॥
सामान्यायथामम ॥ अन्येनप्रहितंविटेनसरसंरायोतिवहीयसो ॥ दानुत्याभ्युपपत्तिगर्भि
तामियंत्स्नेरसंदृशाः कूर्वंति ॥ दूरस्थप्रथमप्रियातिक्रमुपायांतुजनस्यछलतो ॥ वाच्यैः रागविलि ॥शिवः॥
तंध्यनातिवदनं वेश्यागवाक्षाद्वहिः ॥ प्रियसमीपगमनोद्यमवत्यभिसारिका ॥ तदुक्तम् ॥
हित्वालज्जांसमाकृष्टामदेनमदनेनवा ॥ अभिसारयतेकांतंसाभवेदभिसारिका ॥ लाज

धैर्यं च न विवर्जितः ॥ कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरोक्तेः ॥ तद्व्याख्यायां य
थोक्तवाक्यस्यैव ह्रीरस्वामिनोपन्यासाच्च ॥ वेश्यायाः कुलजायाश्च प्रेष्यायाश्चाभयो हू
भिः ॥ स्वभिभावविशेषैस्तु कर्त्तव्यमभिसारणं ॥ समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनान्विता ॥
नानाभरणचित्रांगी गच्छेद्वेश्याभिसारणे ॥ संलीना स्वेषु गात्रेषु लज्जासन्नमितानना ॥
अवगुंठनसंवीता गच्छेत्तु कुलजांगना ॥ मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ॥ आ
विद्धगतिसंचारा गच्छेत्प्रेष्यांगना यथेति भरतेनोक्तत्वात ॥ कांताभिसारणेप्युक्तोस्मरार्ता
साभिसारिकेति विद्यानाथेनोक्तेश्च ॥ यावत्प्रियागमनकालमपारयंती सोढुं स्मरज्वरभरार्त्ति
पिपासितेव ॥ निर्जाति वल्लभजनाधरपानलोभा ॥ सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति भोज
राजोक्तेश्च ॥ नवस्त्रीयाया अभिसारानुपपत्तेः ॥ सपत्न्यादिभयादुपपत्तेः ॥ मुग्धा अभि

सारिकायथाममः॥ विधायवरवर्णिनीमभिनवांकथंचित्सखी॥ जनेसहरुजन्नकृतप्रियत
॥र॰ मं॰॥ माभिसारेततोवांह्रियाह्रदितिरस्कृतस्तत्क्षणात्तितान्यतीणाइतश्रमापनयनेछयावहिरिवप्रसूना
शुगः॥ मध्यायथा॥ उपविशमृदुतल्पेकल्पितेपल्लवौघैर्विरचयकचभारंस्रस्तमेतंसमस्थली
॥२०॥ षु॥ इहहिमलयजन्मामारुतोमन्दमन्दं॥ पिबतुतवकपोलालंबिनःस्वेदबिंदून्॥ प्रगल्भा
20
यथाममः॥ बंधभ्रंशस्खलद्दलगलन्निगलद्धारबिंदु॥ व्याजाज्झाजाजांजलिमिवनाडित्या
तवहृोस्मिपंती॥ वक्त्रंभर्तुर्भ्रमनिमिषंप्रेक्षमाणामृगाक्षी॥ कुंजस्यांतर्लसतिपुनरा
स्यपाणिग्रहेव॥ परकीयायथाममः॥ एताजाग्रतिजानतेत्यवहितातत्यान्तरोपादरा॥
मिथ्येवस्वपतिप्रतीपमहिलादीपःपुरोदीप्यते॥ हृद्दृत्याहृतमित्वरीत्वरितयाकिंचित्स ॥शिवः॥
माधत्वरि॥ भ्रातःकातरतामयातरलतांकिंवात्वदानन्यते॥ सामान्यायथा॥ अप ॥२०॥

स्नाश्रीरेषाप्रतिहितमनंगस्य ललितं ॥ कुलस्त्रीणांशोको मदनवरहस्तस्य कुसुमं ॥ सली
लं गच्छंती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी ॥ रतिश्रीवैरंगैः ॥ प्रियपथिकसार्थेत्वनुगता ॥ अंधका
॥ श्र॰ परि ॥ राभिसारिकायथा ॥ गंतुं व्यवसिता सिद्धनांधकारे नीलांचलेन तनुमावृणु मुग्धशीले ॥ वि
द्युल्लतायदिपथि प्रतिरोधिनी स्यादप्राप्ट्नैव कनकद्रव गौरि गेहं ॥ ज्योत्स्नाभिसारिका
यथा मम ॥ अवदातवेषवस्त्रांबरधारिण्यामभिसरंत्यां ॥ समजनि निशीथसमये प्यो वासि
कीवाखिलाज्योत्स्ना ॥ दिवाभिसारिकायथा ॥ सायंस्नानमुपासितं मलयजेनांगंस
मालेपितं ॥ यातोस्ताचलमौलिमंबरमणिर्विश्रब्धमात्रागतिः ॥ आश्चर्यं तव सौकुमार्य
मभितः ॥ क्लांता सियेनाधुना ॥ नेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुं ॥ ए

॥र॰ चं॰॥ ताः सर्वोत्तमपुनमममध्यमाधमभेदैस्त्रिधा ॥ तदुक्तं भरतेन ॥ सर्वासामेव नारीणां त्रिवि
॥२१॥ धा प्रकृतिः स्मृता ॥ उत्तमा मध्यमा चैव तृतीया चाधमा स्मृता ॥ उत्तमा यथा ॥ या विप्रियेपिहि
तं न वदत्यप्रियमप्रियं ॥ न चिरं कोपमायाति रोषान्मुह्योदयात्यपीति इत्यादि ॥ यथा मम ॥
प्रियान्यच्यारतिः परिजनभयस्वस्यविभुता गुरूणां भासनेमीसरवियदपि मानेवहुविधा ॥
तथापि प्रारब्धं चरणयपरिणादीषु विषयो ॥ तरुणानां संचारोऽनुपममपकर्षं ध्वनयति ॥ म
ध्यमा यथा ॥ ईर्ष्यातुरा वा निभृता श्ररागक्रोधा च गर्विता ॥ हेला प्रसाधना चैव सा नारी मध्य
मा स्मृता ॥ यथा ॥ हृष्टे लोचनवन्मनाग्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रव ॥ न्याग्भूतं वहिरासितं पु
लकवत्संस्पर्शमानन्वाति ॥ नीवीबन्धवदासितं श्लथयता यासंभावमारेणतो ॥ मानेनाप
हृतं ह्रियैव सुतनोः पादस्पृशि प्रेयसि ॥ अधमा यथा ॥ अस्थानपरुषा या तु दुःशीला ॥शिवः॥
॥२१॥

चातिमानिनी ॥ परुषा प्रतिकूला च दीर्घरोषा च मा स्मृता ॥ इयमेव चंडीत्युच्यते ॥ य
था मम ॥ अनुनयासि प्रेयसि यन्मानातिशयस्त्वया हृतश्चंडि ॥ इदमेव शांतिकर्मणि वेला
लाभ्युदयमनुहरति ॥ स्त्रीलिंगमिति अनुकूलामस्त्री ॥ अनुकूलनं स्वनिष्ठरागायविषयना
यिकानिष्ठरागायविषयत्वं ॥ तस्याः कर्म मंडनोपालंभशिक्षापरिहासादि ॥ मंडनं य
था ॥ प्रभाते प्रकुंतीरविरहसहतस्सहचरी ॥ नवोढा न व्रीडामुकुलितमुखी यस्क्षपयति ॥
लिखंती नापत्रांकुरमानिशमस्यास्तके च यो ॥ श्रमन्कारे गूढं ॥ करजपदमासौ कथयति ॥
उपालंभो यथा ॥ सा सर्वतोनुरक्ता रागगंगुंजे वनतु मुखे वहती ॥ वचनपटोस्तव रागात्केवल
मास्ये शुकस्यैव ॥ शिक्षा यथा मम ॥ मुग्धे त्वत्तिमतद्धाति क्रमशतोपन्याशवैशाति
के ॥ वीगगुंफन्यरिकल्पितान्यवणयोस्त्वं माध्वनीनां कथा ॥ एते प्रेमभराभिचार
मनवो विश्रंभविस्रसनाः ॥ सोत्कर्षाछिदुरा विपक्षरमणी सौभाग्यजन्मांकुरा ॥ परि

हासोयथा॥ स्मरशास्त्रमधीयानासिहितासिमयेवयं॥ अन्येनापिसोपिहृत्याकिंदा

॥र॰ चं॰॥ पायव्यत्ययस्त्वया॥ प्रसंगात्स्त्रियपरिहासोयथा॥ नत्तोरत्नमयूरपाटवमिलत्काकोल

॥२२॥ कोलाहल॥ यस्यत्क्रोशिकमुत्कंकेदरतेमासोयंगिरिस्मर्यते॥ यत्राहृष्यकुचाभिकेमापिर

यावस्त्राणिपत्राणिते॥ चित्वंत्यावनेस्वतास्तरुलतामुखेवधेधुक्रोतुकात॥ प्रियापरिहा

सोयथा॥ करस्त्वंशूलीमृगयभिषजंनीलकंठप्रियेहं॥ केकामेकाकुरूपशुपतिर्नैवदृष्टे

विषाणो॥ स्थाणुर्मुग्धेनवदतितरुर्जीवितेशः शिवायाः॥ गच्छाटव्यामितिहतवचापातुवः

शूलपाणिः॥ संगमादिकुशलादूती॥ तथाचभरतेनोक्तं॥ प्रातिवेश्यासखीदासीकुमारी

कारुशिल्पिनी॥ धात्रीपाषंडिकाचैवदूत्यःस्त्रीलिंगिकातथा॥ कारुःपदरंजकादिपरं॥ ॥श्रिवः॥

शिल्पिनीचित्रकारस्त्री॥ तथा॥ तयोःप्रोत्साहनंकार्यमनुरागानुकीर्तनं॥ कुलभोग ॥२२॥

धनाधिक्यंकार्यंवाविकत्थनंह्यत्यादि॥ संगमनंयथा॥ परस्परस्वरागमत्तदनुम

न सोनन्यपरता ॥ ननु गला निर्यस्य त्वयि सम भवद्य च चतव ॥ यथा सो यत्प्रेयानिह स वद
नेमुबजड़ता ॥ विधातुर्वैदग्ध्यं पलनु बसकामो स्त्र मदनः ॥ विरहनिवेदनं यथा ॥ आलिङ्ग
न निवचनामृतसेचनानि वामानशायेन विधिनैव निवारितानि ॥ आलोकने पियदिगो कुल
नाथवामारण्यांकथहृदयमोषममारधानु ॥ कुलभोगाद्याधिक्यकथनं यथा ॥ मंदाकिनी
नंदनयोर्विहारे देवैवरे देवरिमाधवे च ॥ श्रेयः श्रियायातरियच्च सत्यालसूतसाभामिनिभावय
स्व ॥ इति नायिकानिरूपणं समाप्तम् ॥ ❀ ॥ नायिकानिरूपणे विषयत्वान्ना
यकनिरूपणतावश्यत्वाच्च नायकोपि निरूप्यते ॥ स त्रिविधः ॥ पत्युपपतिवैशिकभेदात् ॥
विवाहजन्यसंस्कारवान्पतिः ॥ न च स्वीयायामतिव्याप्तिः ॥ पुंस्त्वे सतीत्यभिधेयत्वात् ॥
॥ यथा ॥ इयं वनी घनीभूत कुशांकुरकरं विता ॥ शिथिलं धेहि वैदेही मदर्पितपदेप

॥र॰चं॰॥
॥२३॥
२३

दं ॥ तद्भिन्नत्वे सत्यनुरागविषय उपपतिः ॥ यथा ॥ प्रांगणकोणेपि निद्राति संतापं
सुधामयो हरति ॥ यदि मामारजनीज्वर इव सखी सा निरुणद्धि गेहपतिः ॥ वेशोपभोगरसि
को वैशिकः वेस्साराणपम्माइं ॥ यत्तु ॥ धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ॥ धीरप्र
शांत इत्ययमुक्तः ॥ प्रथमं चतुर्भेद इत्यन्यैरुक्तं तदिह प्रकरणोनुपयोगान्नोपन्यस्तं ॥ पतिश्च
तुर्धा अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् ॥ तन्मात्रविषयकानुरागवाननुकूलः ॥ यथा ॥
इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चंदनरसः ॥ अयं ॥हल॥
कंठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकासरः ॥ किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ अ
नेकविषयकतुल्यानुरागवान् दक्षिणः ॥ यथा ॥ स्नाता तिष्ठति कोशलाधिपसुता वारोंग
रागः स्वसुः ॥ द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ॥ इत्यंतःपुरसुंदरीः प्र

॥शिवः॥
॥२३॥

तिमयाविज्ञाप्यविज्ञापिते॥ देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितंनाडिका॥ स्वनिरस्त्रस्यासु
क्तलज्जाशून्यतेसत्यनुरक्तोधृष्टः॥ यथा॥ किन्दावकच्चा अहवाकेरसिकारणसितुहअसत्तोहे॥
अवराहाराा अलज्जिरसाहसुकअएरवमिज्जंतु॥ रतिकपटज्ञोसःशठः॥ यथा॥ कांतेसागसि
शायितेप्रियसखीवेषंविधायागते॥ भ्रांत्यालिंग्यमयारहस्यमुदितंतत्संगमाकांक्षया॥
मुग्धेदुःकरमेतदित्यतितरामुन्मुक्तहासंबला॥ दालिंग्यछलितास्मितेनकितवेनाद्यप्र
दोषागमे॥ एतेभेदाउपपतेरीतिवोध्याः॥ चतुरादिभेदाअपिमुनिनोक्ताः॥ पुनरेषांपुरुष
गुणान्कामितंत्रेषवक्ष्यामि॥ चतुरोत्तमोसममध्यस्तथाधमः संप्रदत्तकथेव॥ स्त्रीणां
प्रयोगाविधयेस्मेयाः पुरुषास्तिमेपंचदुःखकेशासहिष्णुः॥ प्रियवाग्दाताप्रमादनेषु
शलः॥ रत्युपचारेनिपुणोदक्षश्चानुरक्तस्सौवोध्यः॥ योविप्रियंनकुरुतेनधीरोदात्तःप्रि

यंवदेमानी॥ अज्ञातहृदयतत्त्वः स्मृतिमान्ज्ञेयः स तु ज्येष्ठः॥ मधुरस्त्यागी रागं यया ति नापि
॥रत्नं॥ मदनस्य वशमेति॥ अपमानितस्तु नार्या विरज्यते स तु ज्येष्ठ॥ सर्वार्थैर्मध्यस्थो भावग्रहणं क
॥२५॥ रोति नारीणां॥ किंचिद्दोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः पुरुषः॥ कालेदाता ह्यपमानितो न क्रो
25 धमतितरां हृष्ट्वा व्यलीकमात्रं विरज्यते मध्यमो यमपि॥ अपमानितोऽपि नार्या यो नि
र्लज्जः समुपसर्पति तथैव॥ अन्यनरसंक्रांतामानुरक्त स्नेहभावनया॥ अभिनवदृष्टेऽव्य
लीके प्रत्ययहार्यो हठतरंग॥ गृहदासिवार्यमाणोऽपि विज्ञेयः सोऽधमो नाम॥ अविगणि
तभयामर्षो मूर्खः सततं प्रसक्तहस्तश्च॥ एकांतहठग्राही निर्लज्जः कामतंत्रेषु॥ रतिकल
हसंप्रहारेषु कर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणां॥ एवंविधोऽविधिते प्रवृत्तको नाम विज्ञेयः॥ ॥शिवः॥
इहाधमतयोर्द्वितीयचतुर्थांतरभावादुत्तममध्यमाधमेति त्रैविध्यमेव पुरस्कृतमपि ॥२५॥

युक्तैः ॥ उत्तमो यथा ॥ तद्गुमसत्तमदिव्दीक्षितत्स्मरणमालवृत्तचलना यनायकं ॥ तद्विधाहि
भवदैवतं प्रियाविभ्रसोपि विदधाति चापलं ॥ मध्यमो यथा ॥ लज्जावत्ताशीलं च्यवन्दियेत्र्स
इघोसरणादिस्मृ ॥ जणाकस्मांसह त्र्यरिसोम्बे त्र्यजणाजणाजा ६ ॥ अधमो यथा ॥ चतु
रिमकुलाकंठद्धेरामनोभवचनंहृद्यदि ॥ मधुनालिस्मालोकेविडंवतमामनः ॥ उपरिपरि
तःसकृत्यानां शिलाशतपाममनंसहचरिपरीतापस्थानं जडेहृदयापणा ॥ मानिनो मध्यमो
चतुरस्यचउत्तमेत्र्यंतर्भावः ॥ मानी यथा ॥ विरहविषमाः कामोवामस्तनुं कुरुतेतनुं ॥ दिवस
गणानादहू ॥ कामंव्यपेतघृणोयमः ॥ त्वमपि वसगो मानव्याधेर्विचिंतयनाथहे ॥ किस
लयतनर्नैर्धित्यैवंप्रमदाजनः ॥ चतुरेणद्विधा ॥ वचनव्यंगपसमागमस्वेषाव्यंगयः समाग
मस्वेति ॥ आद्यो यथा ॥ उद्धेशोयंसरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी ॥ कुंजोत्कर्षांकु

॥र॰चं॥
॥२५॥

शितरमणी विभ्रमो नर्मे राया ॥ किं चैतस्मिन्मारमसुहृदस्तान्वितनेषोतिबाला ॥ स्यामयग्रसर
तिकलिता कोडकोपो मनोभूः ॥ द्वितीयो यथा मम ॥ अवाप्यावस्थानं कथमपि मृगीचक्षु
षि पुरो ॥ गुरूणां हृष्यंभंग्या मिलनसमये जातु मनसि ॥ अपह्नुत्य प्रेयान्किलकिमपि सा
माजिकजना ॥ दृगंभोजद्वंद्वं परिमुकुलयन्नुत्तरितवान् ॥ यथा वा ॥ आघ्रातं कमलं प्रिये
ण सुहृदामिस्मितापनीतं मुखं ॥ दत्तं विभ्रमकंदुकेन स्वपदं सीत्कृत्य गूढौ स्तनौ ॥ दत्ता चंप
कमालिका रसिततया मोद्भिन्नरोमांचया ॥ मीलल्लोचनमासितं रसवतोद्दूरेपि पूर्णो रसः ॥
॥ अनभिज्ञरसो नायको नायकाभासो यथा मम ॥ साकूतं ग्रथिता दृशोः पथि यथा शोभं
दृशोर्भंगया ॥ मंदं कंदलितं रहस्कदनयोरानंदनं स्पंदनं ॥ निन्याते कुचकोरकौ विशद ॥शिव॥
तां विन्यासवैचित्र्यतो ॥ वैचित्र्यं न तथापि चेतदितरा रीतिर्व हीषतिं किं ॥ स्यादित्तत-

॥२५॥

अवस्थाभेदादपि नायकभेदोस्तु इति चेत्‌ न स्वभावभेदादेव तद्भेदांगीकारात्‌ ॥ प्रोषित
प्रियावत्वादेरनौचित्यप्रसंजकत्वात्‌ ॥ अत एव प्रोषितत्वं नायकभेदप्रयोजकतया अंगीकृ
तं ॥ तस्य नायिकाभेदत्वेनापरिगणितत्वात्‌ ॥ प्रोषितः पतिर्यस्याः ॥ रात्रौ वारिमरालसांदुदर
वोद्विग्नजाताश्रुरणा ॥ पाथेनाथवियोगदुःखपिशुनं गीनं तथोत्कंठया ॥ आसां जीवि
तहारिणः प्रवसनालापस्य संकीर्तनम्‌ ॥ मानस्यापि जलांजलिः सरभसं लोकेन दत्तो यथा ॥
उपपत्तिर्यथा मम ॥ अप्रादुर्भवदस्त्रवारि कुचयोरीयन्त्या रसस्यंदनः ॥ प्रत्येयप्रहतानिरि
क्तानियतन्वा सा सावसीदद्दूलं ॥ लोकत्रासनियंत्रितान्तरपराहृत्तस्खलत्तारकं ॥ हृग्भंगं सुत
नोःऽयतस्त्वयि मयी ध्यायामि नायामि न ॥ यथा वा ॥ नीर्णा वाष्पपरंपरैव सरितां पूरेषु कः
संभ्रमः ॥ सोढा कान्तर हृष्टिरेव कियतीव वज्राभिघातव्यथा ॥ श्वासा एव वनं ॥ नभ्रुवोः

नगरिणताः केनाम तुंकालिना ॥ प्रेमैवायमुपेक्षितो ननु सखे प्राणेषु को नाग्रहः ॥ वैदग्धि
॥र॰चं॰॥ कायथा मम ॥ असंकुचितलोचनाचलमनंतरायीकृत ॥ स्तनावरणनीविकानिरसन
॥२६॥ प्रयत्नोस्यं ॥ तरंगितमनंगभूविविधभंगिविद्धितये ॥ स्मृतं सदपि रंजयज्ञयति वारनारी
२८ रतं ॥ तस्यासहायश्चतुर्धा ॥ पीठमर्दविटचेटविदूषकभेदात ॥ तथा च विद्यानाथः ॥ किंचि
दूनः पीठमर्द एको विद्यो विटस्मृतः ॥ संधानचतुरश्चेटो हास्यप्रायो विदूषकः ॥ केचित्तु ॥
पीठमर्दस्यान्यत्रोपयोगो न शृंगारे ॥ तदुक्तं दर्पणे ॥ दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासंगिके
निवृत्तेनु ॥ किंचित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥ यथा रामादीनां सुग्रीवाद ॥शिवः॥
यः ॥ शृंगारेस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्यास्तु ॥ भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमा ॥२६॥
नभंजनाः शुद्धाः ॥ आदिपदान्मालाकाररजकताम्बूलिकगांधिकादयः ॥ संभोगाही

नसंपद्विहीनस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः॥ वेश्योपचारकुशलो वाग्मीमधुरोथ वहुमतोथगोष्ठ्यां·
चेटः प्रसिद्धः॥ कुसुमवसंताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः हास्यकरः कलहरतिर्विदूष
कस्यात्स्वकर्मज्ञः॥ इत्याहुः॥ अन्येतु पीठमर्दस्य कल्पितवाग्भिः स्त्रियसमाधृतो॥ विटस्तु
कामशास्त्रोपायेनेत्याहुः एतेषां नायकानुकूलाचरणं व्यापारः॥ पीठमर्दो यथा श्रीरु
द्रचंद्रदेवानां॥ मानंत्यजसि कांते मिथ्यासि पुनः संभावयिष्यस्यलं॥ भूयः पास्यसि वारु
णींरतिकलाकेलींसमारोक्ष्यसि॥ किंचत्वां विनिवेदयामि सरले मंदस्मितोल्लासिता॥ चो
लेयंशुक्लतोश्यामयुनिशाध्वस्तंगताहार्यते॥ विटो यथा॥ तरुराजनसहायाश्चिंत्यतां वे
श्यावासो॥ विगणायगणिकात्वंमार्गजातास्मितेव वहसि धनहार्यं परापभूतंशरीरं॥
सममुपचरभद्रस्त्रप्रियंवाप्रियंवा· ॥ अयंच सामान्यवनितायामपि सहायः॥ यथा

॥र.चं.॥
॥२७॥
27

भवतिवसंतसेने ॥ सटोपकुट्मलकपटोन्नतजन्मभूमेः सादृश्यात्मकस्यरतिकेलिकुतूहल
स्यस्य ॥ वेत्रपाणिगणस्यसुरतोत्सवसंग्रहस्यदाक्षिण्यपुण्यसुखानिःकियसिद्धिरस्तु ॥ चेटोयथा
दूई कज्जाश्च्छरणा पडिरोहं माकरेउ चम्मत्ति ॥ उत्तंभेइ वन्नुरियं तिस्साकुसुप्पलेपुलउ ॥
॥ विदूषकोयथाममा ॥ परिशिथिलयग्रंथीन्तावत्कुतूहलयास्थितानितिविनयवत्या
घस्माराणतदारयितामयि ॥ लघुपरिरम्भयन्त्यातमौ यस्योपवीतगुणस्यतानिविहसितम्
रवीतामाधनस्मरणेनविदूषकः ॥ इतिनायकनिरूपणं ॥ ननुकोयंरसोनामयदालंबन
मेतन्निरूपितमितिचेत् ॥ उच्यते ॥ अर्थोपस्थितिहेतुर्यदस्यपदार्थेनसहसंबंधोवृत्तिः ॥
सात्रिविधा ॥ शक्तिर्लक्षणाव्यंजनाच ॥ तत्रास्मात्पदादयमर्थोबोध्यइत्याकारकेच्छा ॥शिव॥
त्मकः संकेतःशक्तिः ॥ सचभगवदादिपदे ईश्वरीयः ॥ आधुनिकचैत्रादिपदेजनकतुरु ॥७॥

धीयइतिनैयायिकाः॥ पदार्थांतरंशक्तिरितिमीमांसकाः॥ शक्त्याप्रतिपादकःशब्दः शक्त
इत्युच्यते॥ सचत्रिविधः॥ रूढोयौगिकोयोगरूढश्च॥ रूढोयथा॥ गवादावर्थेगौरित्या
दिः गमेर्डोरित्यौणादिकप्रत्ययस्यशक्त्यनंगीकारात्॥ अवयवार्थस्यतत्रानवबोधात्.
यौगिकोयथा॥ दंडीपाचकइत्यादि॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थमर्यादयादंडविशिष्टपाककर्त्रो
र्बोधात्॥ योगरूढोयथापंकजादिः॥ तत्रहिअवयवशक्त्यापंकजनिकर्तृत्वेनरूपेणपद्म
स्याचपद्मत्वेनपद्मंबोधयति॥ तेनशैवालेस्थलकमलेव नतस्मुख्यप्रयोगः॥ किंतुल
क्षणैव॥ अन्येतुयोगरूढपदात्कचिद्रूढ्यर्थमात्रबोधः॥ यथा॥ क्षीरांभोधिरित्या
दौ॥ तत्रांभोधिपदात्समुद्रत्वरूपेणैवान्वयबोधात्॥ क्षीरनीरयोरभेदान्वयानुपप
त्यानीराधारत्वरूपेणान्वयबुद्धेरभावात्॥ कचिदवयवार्थमात्रबोधः॥ यथा॥ कुमु

॥र० कां॥ रं पंकजमित्यादौ॥ तत्र पङ्कजत्वजातेरभावात्॥ योगार्थस्यैवान्वय इत्याहुः॥ केचित्तु रूढयौ
॥२८॥ गिकमपि चतुर्थभेदमाहुः॥ यथा मंडपादि॥ तद्धि कदाचिद्रूढ्यर्थमेव गृहविशेषमुपस्थापय
ति॥ कदाचिद्योगार्थमेव मंडपानकर्तारं पुरुषमिति॥ रूढियोगार्थयोरभेदान्वयात् ह
त्वात्॥ शक्तिग्राहकं च व्याकरणादि॥ तदुक्तं॥ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवा
क्याद्व्यवहारतश्च॥ वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥ व्याकर
णाद्यथा भूसत्तायामित्यादौ॥ उपमानाद्यथा गोसदृशो गवय इत्यादौ॥ कोशा
दिन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादौ॥ आप्तवाक्यादयं गवय इत्यादौ॥ व्यवहारतो घटमानयेत्या
दावव्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नवृद्धकर्तृकं कंबुग्रीवादिमद्व्यक्तेर्देशांतरसंयोगादिज्ञानात्॥ वा
क्यशेषाद्यवमयश्चरुर्भवतीत्यादौ॥ म्लेच्छानां यवशब्दस्य कंगुषु व्यवहारेऽपि॥ वसंते स ॥शिवः॥
र्वशस्यानां जायते पत्रशातनं॥ मोदमानाश्च तिष्ठंति यवाः कणिशशालिनः॥ इत्यादे ॥२८॥

दीर्घमूलके ॥ विभक्तान्यवति याकं करोतीत्यादौ बोध्यं ॥ शक्यसंबंधो लक्षणा ॥ मुखं
चंद्र इत्यादौ गौण्यां चंद्रपदशक्यस्य चंद्रस्य मुखे संबंधः ॥ गंगायां घोष इति शुद्धायां ॥ गंगा
पदशक्यस्य प्रवाहस्य तीरे संयोगः ॥ सा द्विविधा ॥ निरूढा प्रयोजनवती च ॥ निरूढा यथा
नीलः पट इत्यादौ लाघवाद्गुणमात्रशक्तानां नीलादिपदानां समवायसंबंधेन नीलादि
मत्परत्यरत्वात् ॥ द्वितीया द्विविधा ॥ गौणी शुद्धा च ॥ शक्यस्य सादृश्यात्मकः संबंधो
गौणी ॥ तदन्यः संबंधः शुद्धा ॥ गौणी द्विविधा ॥ सारोपा साध्यवसाना च ॥ आद्या उपमा
नोपमेययोरुपादाने मुखं चन्द्र इत्यादौ ॥ द्वितीया उपमेयस्यानुपादाने चंद्रोयमित्यादौ ·
नत्राद्ये रूपकालंकारः ॥ द्वितीये त्वतिशयोक्तिभेद इति विवेकः ॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशे ॥ सा
रोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ॥ विषयंतः कृतेन्यस्मिन्भवेत्साध्यव

॥र॰ वं॰॥ सा निका ॥ यस्मिन्नारोप्यते तद्विषयः ॥ यदारोप्यते तद्विषयी बोध्यं ॥ यथा ॥ चंद्रो मु
॥२९॥ खमित्यत्र चंद्रो मुखे आरोप्यते इति चंद्रो विषयी मुखं विषय इति ॥ विषयिविषययोः पृथङ्नि
29 र्दिष्टयोरभेद आरोपः ॥ अप्रयुक्ते विषये विषय्यभेदस्त्वध्यवसानमिति विशेषः ॥ आरो
पे ताद्रूप्यं प्रतीयते ॥ अध्यवसाने तु मुखत्वादिवैधर्म्यानुपस्थित्या सर्वथैवाभेद इति विवेकः ॥
॥ शुद्धा षड्विधा ॥ जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था सारोपा साध्यवसाना चेति ॥
जहत्स्वार्था यथा ॥ गंगायां घोष इत्यादौ शक्यप्रवाहसंयोगिनस्तीरस्यैवेतरपदार्थान्व
येन प्रवाहरूपस्वार्थान्वयबहिर्भावात् ॥ तत्र तीरे शैत्यपावनत्वप्रतीतिः फलं ॥ एवं उपकृ ॥शिवः॥
तं बहु तत्र किमुच्यते इत्यादौ ॥ अपकारिणि उपकृतमित्यनन्वयात्स्वार्थविरुद्धस्यापका
रादेर्विरोधसंबंधेन प्रतीतेः ॥ तत्र स्वसाधुत्वप्रतीतिः फलं ॥ अजहत्स्वार्था यथा ॥ कुंताः ॥२९॥

प्रवेशयंतामित्यादौ भोजनाद्यर्थप्रतीतेः कुंतादीनामनन्वयात् कुंतादिशब्दस्य कुंतादिमत्पु
रुषेषु लक्षणा ॥ पुरुषादेर्भोजनाद्यर्थप्रतीतिः ॥ पुरुषसाहित्येन कुंतादेरपि क्रियान्वय
इत्यजहत्स्वार्था चेयं यानिर्देश्यप्रवृत्तित्वं फलं ॥ जहदजहत्स्वार्था यथा ॥ पटैकदेशदाहे
पटो दग्धः ॥ पुष्पितं वनमित्यादौ एकदेशस्वरूपस्वार्थपरित्यागेन देशांतरस्वार्थपरत्वात् ॥ अत्र
दग्धभूयस्त्वादिप्रतीतिः फलं ॥ सारोपा यथा ॥ आयुर्घृतमित्यादौ ॥ तत्र जनकत्वसंबंधः इ
तरवैलक्षण्यप्रतीतिः फलं ॥ साध्यवसाना यथा ॥ आयुरेवेदमित्यादौ ॥ आयुर्जनकत्वाव्य
भिचारप्रतीतिः फलं ॥ तदेवं सप्तविधा फललक्षणेति संक्षेपः ॥ गंगायां घोष इत्यादौ ल
क्षणया तीरादिबोधेपि शैत्यादिप्रतीतिस्तदसाध्यत्वात् ॥ यया न तत्प्रतीतिः सा व्यंजना ॥

॥र॰चं॰॥
॥३०॥
30

तदुक्तं काव्यप्रकाशे ॥ यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ फले शब्दैकगम्येत्र व्यं
जनान्नापरा क्रियेति ॥ एतेष्वाद्यस्यार्थो ध्वनिरित्युच्यते ॥ स द्विविधः ॥ शक्तिमूलो लक्षणामू
लश्च शक्तिमूलो विवक्षितान्यपरवाच्यः ॥ लक्षणामूलस्तु ॥ अविवक्षितवाच्य इत्युच्यते ॥
आद्यो संलक्ष्यक्रमः ॥ संलक्ष्यक्रमश्चेति द्विविधः ॥ संलक्ष्यक्रमो रसादिः ॥ संलक्ष्यक्रमस्तु
वस्त्वलंकाररूपभेदात् द्विविध इति शब्दशक्तिमूलस्यैव विषये ॥ लक्षणामूलस्तु द्विविधः
अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ यत्र वाच्योप्यर्थो रूपान्तरेण लक्ष्यते स चा
द्यः ॥ यत्र वाच्यस्य केनापि रूपेणानन्वयप्रवेशः स द्वितीयः ॥ एषां भेदान्तराण्यग्रे वक्ष्यामः ॥
ननु रसादेः संलक्ष्यक्रमत्वं कथमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ नहि विभावादय एव रसाः ॥ किन्तु रसस्तै
र्निष्पाद्यत इत्यस्ति क्रमः ॥ नत्वसौ लक्ष्यः क्रमसत्वेपि क्रमानवबोधात् ॥ अत्र भरतसूत्रम् ॥ वि ॥शिव॥

॥३०॥

भावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिःपत्तिः॥ यथा भट्टलोल्लटादयः॥ स्थायिनां रत्यादीनां वि
भावेन सहजन्यजनकभाव उद्दीपनादीपकभावश्च॥ अनुभावेन ज्ञाप्यज्ञापकभावः॥ व्यभिचारिभिः
ज्ञाप्यज्ञापकभावः संबंधः॥ निःपत्तिस्तु क्रमेणोत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः॥ तथाहि॥
ललनादिभिरालंबनैर्जनित उद्दीपनविभावैश्चंद्रादिभिरुद्दीपितः॥ कटाक्षादिभिरनुभावैः प्र
तीतियोग्यः कृतः॥ निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः पोषितो रामादावनुकार्ये स्थितो रत्यादिरू
पो रसः॥ स तुल्यरूपत्वान्नटे आरोप्यमाणः॥ सामाजिकानां चमत्कारहेतुरित्याहुः॥ श्री
शंकुकस्तु॥ विभावादिभिः सह स्थायिनः संयोगाद्व्याप्यव्यापकभावरूपात्संबंधाद्रसस्य
निःपत्तिरनुमितिरित्यर्थः॥ तथाहि॥ राम एवायमित्ययोगव्यवच्छेदः॥ अयमेव राम इत्य
न्ययोगव्यवच्छेदः॥ इति नियमाविषया बुद्धिः सम्यग्बुद्धिः॥ यस्यां समनंतरमेवाप्रामा

॥ र॰ गं॰ ॥

॥ ३१ ॥

31

रामं गृह्णाते सा मिथ्याधीः ॥ यथा रामोयमिति ज्ञानानंतरं नायं राम इति बाधावतो रामोयमिति
पूर्वज्ञाने ॥ रामोयं न वेति किमुभयकोटिका धीः संशयः ॥ रामसदृशोयमिति सादृश्यधीः ॥
सत्ताभ्यो लोकसिद्धाभ्यो विलक्षणाया चित्रेश्वरागोयमितिवद्रामोयमिति बुद्ध्या प्रथमं पद्
भूतेनैकविषयी क्रियते ॥ तेनाभ्यासातिशयवशात् रामां चादि प्रदर्शनै रतिव्याप्यत्वं तेषु
गृहीतवतो सामाजिकाना रत्याद्यनुमितिः ॥ रामां चादीनां रुतिमत्वेनाज्ञानात् ॥ न च नटे रत्य
भावाद्बाधः ॥ रत्यभावनिश्चयाभावात् ॥ न चानुमित्या चमत्कारो न स्यात् साक्षात्कारस्यैव च
मत्कारकत्वादिति वाच्यं ॥ विषयसौंदर्यस्यैव तन्नियामकत्वात् ॥ घटादिसाक्षात्कारस्याच ॥ शिवः ॥
मत्कारत्वात् रतिसाक्षात्कारात्कथं चमत्कार इत्याशंकायां त्वयापि तथैव वाच्यत्वादित्याहुः ॥
॥ भट्टनायकस्तु ॥ स्थायिनो विभावादीनां च भोज्यभोजकभावसंबंधाद्रसस्यानिःपत्तिमाह ॥ ३१ ॥

इतिरसस्त्राषेः॥ तथाहि॥ काव्यस्यत्रयोव्यापाराः॥ अभिधाभावकत्वंभोगकर्तृत्वंच॥ अ
भिधाद्विविधा॥ निरंतरार्थनिष्ठासांतरार्थनिष्ठाच॥ आद्याशक्तिरेवद्वितीयालक्षणेति॥
विवेकः॥ अभिधाभिन्नंव्यापारद्वयंनाद्येपि॥ काव्येभिधयापदार्थोपस्थितिः॥ नाद्येभि
नयेनेतिविशेषः॥ तथा॥ चोक्तरीत्यापदार्थोपस्थितिः॥ द्वितीयेनभावकत्वाख्यव्यापारेणसी
तादीनांकांतात्वादिरूपेणावस्थानं॥ अभिधाजन्यायाः॥ सीतात्वादिप्रकारकोपस्थितेरसानु
गुणत्वात्॥ आराध्यत्व[illegible]ज्ञानस्यतद्विरोधित्वात्॥ एवंसाधारणीकरणेन॥ भावकत्वनिवृत्तौ
तृतीयस्यभोगकर्तृत्वव्यापारस्यप्रभावात्॥ रजस्तमसोरभिभवेसत्वोद्रेकेचप्रकाशमाना आनंद
मयीयासंवित्तत्रविगलितवेद्यांतरत्वेनस्थितिर्द्रूणायाविश्रांतिस्तत्वरूपेणसाक्षात्कारेणावि
षयीक्रियमाणोरत्यादिःस्थायिभावोरसः॥ स्थायिनोभावकत्वव्यापारेणसाधारणीकृत

॥र॰ चं॰॥ त्वात् ॥ सत्वादीनां त्रयाणां भेदैके सुखदुःखमोहाः ॥ क्रमात्प्रकाशंते ॥ उद्रेकश्च तेनरहस्यामि
भवइतिव्याचख्यौ ॥ अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु ॥ व्यंग्यव्यंजकभावरूपसंवेद्यपरतया व्या
॥३१॥ चख्युः ॥ लौकिककटाक्षादौ रतिव्याप्यत्वज्ञानवतां सामाजिकानां अंतःकरणे वासनारूपत
32 यारत्यादिः प्रत्यवतिष्ठते स्थायी ॥ लोके च रत्यादिकारणानि प्रमदादीनि तत्कार्याणि कटा
क्षादीनि ॥ निर्वेदादीनि सहकारीणि ॥ तेषामेव काव्यादौ क्रमेण विभावानुभावव्यभिचारि
शब्दैर्व्यवहारः ॥ न चेदं नामभेदमात्रं किंचित्करमितिवाच्यं ॥ विभावनानुभावनसंचारणरूप
व्यापारेणाभेदस्वीकारात् ॥ तेषां च इत्थं स्फुटतरसप्रकाशरूपत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ विभावाश्चा
नुभावाश्च तथैव व्यभिचारिणः ॥ प्रतीयमानाः प्रथमं खंडशो यांत्यखंडतां ॥ लोके संबंधवि ॥शिवः॥
शेषीयत्वेन गृह्यमाणे कांतादौ कटाक्षादिलिंगकरत्यनुमितौ न चमत्कारः ॥ काव्यादौ ॥३२॥

वाक्यार्थबोधानंतरं चमत्कारविशेष इत्यनुभवसिद्धत्वात् ॥ एतेन सकुंतलादीनां सामाजि
केन संबंधाभावात् कथं तेषां रसोद्बोध इति निरस्तं ॥ काव्यार्थेन तेषां साधारणीकरणमिति स्वीकारात् ॥
तावता परिहृतविशेषा रसहेतवः इति स्वीकारोक्तेः ॥ एवं हि स्थायिनोपि तद्बोध्यं ॥ प्रमातृविशेष
निष्ठत्वेन प्रतीयमानत्वं न परिमितत्वे रसरूपत्वानुपपत्तेः ॥ स्वगतत्वेन रत्यादिप्रतीतौ सभ्याना
व्रीडातंकाद्यापत्तेः ॥ परगतत्वेनानास्वाद्यत्वप्रसंगात् ॥ साधारण्यस्वीकारेणैव सर्वदोषपरिहा
रात् ॥ एवं सति विभावादिभिः स्थायिन्यभिव्यज्यमाने चैतन्यानंदस्वरूपत्वात् आत्मा भासते ॥ वेदां
तिमते ज्ञानमात्रे तद्ज्ञानस्वीकारात् ॥ न च घटादिज्ञाने प्यानंदोद्बोधापत्तिः ॥ तत्रानंदांशे
आवरणभंगाभावात् ॥ न च सहृदयत्वविशेषस्यैव तद्भंगहेतुत्वात् ॥ तथा च रत्याद्यवच्छि
न्नचैतन्यमावरणभंगादानंदरूपतया प्रकाशमानं रसपदार्थः ॥ विभावादिचर्वणायाः

॥र॰चं॥ सर्व्यंजकत्वात्तन्निष्ठयोरावरणभंगनिष्ठयोर्वा उत्पत्तिविनाशयोरारोपाद्रसउत्पन्नोर
सोनष्टइत्यादिव्यवहारः॥ चैतन्यस्यात्मरूपतया उत्पत्तिविनाशानर्हत्वात्॥ चर्वणानिष्ठ
॥३२॥ त्वाच्चप्रकाशस्याप्यावृतत्वाद्विद्यमानस्यापिस्थायिनोनप्रकाशः॥ तदुक्तंकाव्यप्रकाशे॥
33 विभावादिचर्वणावधिरिति॥ चर्वणानुआवरणाभंगोरत्याद्याकारोन्तः॥ करणवृत्ति
विशेषोवेत्तिबोध्यं॥ सत्यं॥ रसाभिव्यक्तौचाभिव्यक्तौविभावादिरपिविषयः॥ पानक
रसन्यायेनचर्व्यमाणइत्युक्तेः॥ सचायंनकार्यः॥ विभावादिज्ञाननाशेपिरसानुभवप्र
संगात्॥ निमित्तनाशेनकार्यनाशानंगीकारात्॥ रत्याद्यवच्छिन्नचैतन्यरसत्वात्॥ चैत
न्यस्यकार्यत्वशंकानवताराच्चनापिज्ञाप्यः॥ विभावादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टरत्यादेरेव
सत्वात्तस्यचविभावादिव्यक्तिपूर्वमसत्वात्॥ पूर्वंसतएवघटादेरालोकादिनाभिव्यक्ति ॥शिव॥

॥३३॥

दर्शनात् ॥ तद्ग्राहकं च नानिर्विकल्पकं ॥ विभावादिज्ञानस्य रसनिर्विकल्पकजननायोग्य
त्वात् ॥ निर्विकल्पकस्य जन्यज्ञानाजन्यत्वनियमात् ॥ नापि सविकल्पकं ॥ विभावादि
समूहालंबनस्य रसत्वातेयाः संबंधग्रहाभावात् ॥ न च स्वभिन्ननिर्विकल्पकाग्राह्यत्वेपि
स्वप्रकाशत्वात्स्वविषयकत्वात् ॥ इदं च युक्तयोगिज्ञानाद्विलक्षणं ॥ तस्यात्ममात्रविष
यकत्वात् ॥ अस्य गुणालंकाराद्यधिकविषयत्वात् ॥ युंजानयोगिज्ञानादपि तथा ॥ त
स्य भेदावगाहित्वात् ॥ अस्य च विभावादिभेदानवगाहित्वात् ॥ ननु भयग्राह्यत्वानिषेधग्रा
ह्यत्वमेव तस्यास्त्विति चेन्नात्र ॥ लोकोत्तरत्वाद्यभिव्यक्तेः ॥ इति दिक् ॥ ननु ॥ रजनिरजनि
चंद्रिकावदाताऽमलयजसौरभमेदुरः समीरः ॥ कलामिह कलयंती चंचरीकावलिरंबुनयः ॥
परिहासिमा प्रियस्येत्यादावालंबनविभावमात्रस्य ॥ शारकांडपांडुगंडस्थलेयमाभाति

परिमिताभरणा॥ माधवपरिणतपत्राकतिपयकुसुमेवकुंदलतैयादावतुभवमात्रसा॰॥
॥र॰चं॰॥ स्तिमितविकसितानामुल्लसुल्लसङ्कलितानामस्तरागमुकुलितानांप्रीतिविस्ताराभाजां॥
॥३४॥ प्रातिनयननिपातैःकिंचिदाकुंचितानां॥ विविधमहमभूवंपात्रमालोकितानां॥ इत्यादौ
चसंचारिमात्रस्यसत्वेपिरसानुभवाद्धिभावादीनांप्रत्येकंरसाभिव्यंजकत्वात॥ सर्वेर्द्वंद्वेन
34 मिलितानामुपादानमितिचेत॥ सत्यं॥ तत्राप्यन्यतमेनद्वयोराक्षेपात॥ प्रत्येकमात्र
स्यरसांतरसाधारणत्वात्॥ रतिर्यत्रस्थायीशृंगारः॥ रतिश्चस्त्रीपुंसयोरन्योन्यालंबनः॥ ॥स॥
प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषइतिरसगंगाधरः॥ सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमा
न्॥ यावद्रसंवर्त्तमानःस्थायीभावउदाहृतः॥ भरतः॥ यथानराणांनृपतिःशिष्या ॥शिवः॥
णांगुरवोयथा॥ तथैवसर्वभावानांस्थायीभावोमहानिह॥ सद्विविधः॥ संयो

गोविप्रलंभश्च ॥ तत्राद्यो ॥ यत्रानुरक्तौ निविडं वर्तेते यत्रान्योन्यंविलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शना
दीनि सेवते भोगोसुखान्वितः ॥ यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलंभोसौ ॥ संभोगो
यथा ॥ गाढालिंगनपूर्वमेकमनवाघ्रातेजितं चुंबनं नान्यत्किंचित्पारिरभ्य रत्नममुना पत्य
र्पितं वानया ॥ नैतत्ताहगिरं नताहग्रामिति प्रत्यर्पणाव्यग्रयो ॥ यूनोश्चुंबनमेकमेव ब
हुधा राधिगतानन्वतोः ॥ यथा वा ॥ मुक्ताः पतंति भूमौ वालाः केलयांति केवलां मुक्तिं ॥
भुवान्यं वरमवाति विपरीते किं न विपरीतं ॥ विप्रलंभो यथा ॥ क्षामक्षामकपोल
माननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं ॥ मध्यः क्लांततरः प्रकाममविनत्ता वंसौ छविः ॥
पांडुराः ॥ आच्यावं प्रियदर्शनाच मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते ॥ पत्राणामिव शो
षणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ अयं च द्विधा भिलाषहेतुकः ॥ पूर्वसंग

स्यानपजातकत्वात् ॥ संगमोंतरकालीनो यथा ॥ अज्जमयेतेरा विराम्घ
रणहूघरसुहाइसमरंतीयि ॥ अहिराव मेहारमरवो रास्ताम्मिश्रो पडहो घ ॥ ॥र०पं०॥
देवादिविषया भारतिपृथा ॥ अहंत्वकामस्त्वङ्गत्वंत्वं च कामप्रनयाश्रियः ॥
नामस्थाहाव्यारैथा राजसेवकयोरिवः ॥ मुनिविषयायथा ॥ भवत्संभावनोत्था ॥३५॥
यपरितोषायमूर्छते ॥ अणिव्याप्तदिगंतानिनां गानिप्रभवंतिमे ॥ पुत्रविषयायथ
था ॥ आलक्ष्यदंतमुकुलानिमित्तहासैरव्यक्त वर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन ॥ अंका
श्रयः प्ररणयिनस्तनय हो बोधन्यास्तदंगरजसामलिनीभवंती ॥ स्वराजादि
विषयेषुदाहार्य ॥ व्यभिचारीयथा ॥ शिवः कोऽहंकिमितिमनयामूढयाधारणाना ॥शिव॥
थः ॥ भुवत्यस्मिन्नवस्नानिहतिः ॥ किं हतागेनहृष्टः ॥ नोक्तः ॥ कस्मादितिनवव

॥३५॥

धूर्त्तैरालोच्यमानी॥ पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेमणि जाते रसज्ञा॥ एतस्य वानौचित्य
प्रवृत्ताश्चाभासाः॥ रसाभासो यथा॥ दूरीकृतं स्वरूपं हे हरिपुंगवेन त्वं केतुवक्त्रसि मृणा
लमृदुरूपपात तत्स्थिते तन्तुकुसुमे॥ कुसुममपुरेन सीता वियोगविधुरं हठात् माजघान॥
॥ भावाभासो यथा॥ सर्वं यदि किमिन्दुनाय दिचलाव ललोचने॥ किमुत्पलकदंबकैर्य
दितरंगभंगीभ्रुवाः॥ किमात्मभवधन्वनायदि मुखे यतः कुन्तला॥ किमंबुरुहडंबरैर्यदि
तनूरियं किं श्रिया॥ अत्र रसभावाभासानौचित्यप्रवृत्तं॥ एवं भावशान्तितदुदयसंधिभाव
शबलानामप्यलक्ष्यक्रमत्वं बोध्यं॥ रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः॥ इति काव्य
प्रकाशोक्तेः॥ इत्यसंलक्ष्यक्रमध्वनिः॥ संलक्ष्यक्रमध्वनिस्त्रिविधः॥ शब्दशक्तिमूलो
र्थशक्तिमूलो उभयशक्तिमूलश्च॥ तदुक्तं॥ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु
यः॥ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः॥ आद्यो द्विविधः॥ व्यंग्यस्य व

स्त्वलंकारभेदात् || अलंकारोथवस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते || प्रधानत्वेन स ज्ञेयः श
ब्दशक्त्युद्भवो द्विधाऽभ्युक्तो || द्वितीयस्तु विधः || व्यंजकस्यार्थस्यालंकारत्ववस्तुमात्र
त्वेन प्रौढिविधस्यापि लोकसिद्धत्वकविप्रौढोक्तिमात्रकल्पितत्वाभ्यां द्वैविध्येन चातु
|| र॰ चं॰ || र्विध्यं व्यंग्यस्यापि वस्त्वलंकारत्वभेदेन द्वैविध्यमिति विभागात् || यत्तु कविनिबद्धवक्तृप्रौ
|| ३६ || ढोक्तिसिद्धत्वेनापि वस्त्वलंकारयोर्भेद उक्तः || सोत्र न पुरस्कृतः || कविनिबद्धवक्तृनि
36 बद्धप्रौढोक्तिसिद्धत्वादिना भेदापत्तेः || तस्यापि कविनिबद्धत्वविशिष्टमित्युक्तौ तु प्र
थमस्यापि कविनिबद्धवक्तृलोकोत्तरवर्णनानिपुणत्वेन कवित्वात् || न पायात् || तत्क
ल्पितस्यापि कविप्रौढोक्तिमात्रकल्पितत्वस्य दुर्वारत्वात् || त्राद्यशक्तिमूलो अलंकारध्व || शिवः ||
निर्यथा || लंकालअआराणुत्तत्रावसंतमासेवालद्रुपसराणा || आपीहल्लोहि || ३६ ||

आरणं वेहे इज रणो पलासा सा रणं ॥ अत्र पलाशादिपदानां राक्षसादिरूपद्वितीयार्थप्रति
पादकत्वं च संगतं माभूदित्यतः ॥ किंशुकपुष्पे राक्षसोपमा व्यज्यते ॥ रूपकापेक्षया प्रथ
मप्रतीतिकत्वात् ॥ ननु व्यंग्यस्य प्राधान्यादलंकारत्वानुपपत्तिः ॥ तस्य परोपकारत्वद
र्शनादिति वाच्यं ॥ रक्षापेक्षया गुणीभावे पि वाच्यापेक्षया प्राधान्यानंगीकारात् ॥ ताद
शो वस्तुध्वनिर्यथा ॥ यामि विधावभ्युदितं पुनरेष्यामीति यत्त्वया कथितं ॥ जानान्तु
दंतमात्रं नेदं तत्त्वेन मुग्धवधूः ॥ अत्र प्रवासो न मान्निवर्तस्वेति वस्तुरूपोर्थस्तदृढमाव
गम्यः ॥ शब्दशक्तिमूलपदोपादाने यथोक्तानवबोधात् ॥ निरर्थकपदान्तरप्रयोगे पि गम्यते
सो य शक्तिमूल इति विवेकः ॥ यथार्थशक्तिमूलानामुदाहरणं ॥ तेषु स्वतःसंभाविनाव
स्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ॥ राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः ॥ कथासादरस्यस्य ॥

॥र॰चं॥ गर्वभरमंथराज्ञीपञ्चपतिपदपल्लवंराधा॥ इहमामेवपुराणस्यतीतिव्यज्यते॥ तेनैवालंका
॥३७॥ रस्ययथा॥ रणीसखिउक्कंपपुलइससहिजाणीतिराश्चिउधणा॥ अहारिसिहिरिद्धुसिअ
37 मिअत्र्यावितीरसि॥ अत्रताअधन्याअहंतुधन्येतिव्यतिरेकः॥ ताद्दशोभालंकारे
णावस्तुनोयथा॥ सातइसहत्यादिणांअज्जाविरसुअहाधविराहिअ्राव॥ अवसिअ्रण
अरथरदेहअग्र॥ मालिअवेहइ॥ अत्रनगरेवनेवत्तुपमयातस्याअवस्यादरणीयत
तेनैवालंकारस्ययथा॥ सेकेक्वशैायुवजनंविलेय्यमिवलधुमेवावो॥ सिरसाक्कंतिम
वत्यदवपुरस्कोत्पलकलापं॥ तेनैवालंकारस्ययथाममः॥ उत्तंसितांकिसलयंप्रवेणा ॥शिवः॥
भरणारूणामरणीनां॥ मिलनात्प्रथममशोकः परपरिरंभेणपुष्यितः पश्चात्॥ अत्रहेतव
लंकारेणारक्तमरणीनामशोकतादात्म्येनरूपकं॥ यत्रकेचिदुक्ताः परिरभिसहाःकेचि ॥३७॥

त्तरसाह्या: उभयशक्त्याश्रया: ॥ यथा मम ॥ पीतो वेरग्गा चपलांतराल्मना घनतमालनीलेन भवताधत ब्रूत स्फतिरा रंभितनाम कासाँवा ॥ अत्र तमालनीलेत्येतत्पदरंपरितानिसहन्नावन्या नि ॥ अयं भेदो वाक्यमात्रे ॥ अन्येतु पदेवाक्ये चेति विशेषः ॥ सर्वसंसिध्यप्रसंगाद्भ्रकाध्व निविशेषा: ॥ भेदांतराण्याकारेणबहूनव्याख्यानि विस्तरभयान्नात्र प्रपंचश्रतिरिक्त ॥ मैषिलक्ष णाध्वनिरुदये ॥ अविवक्षितवाच्यो यथा ॥ एकभिग्रअधूग्राग्रहवरस्समाहिलत्तारणसंघु वहिस्स ॥ चारिणामिसरणअनोसअलोजोसेहवीकओग्गासो ॥ अत्र महिलापदस्य प्रशस्त महिलात्वेन रूपेणमहिलायोलक्षणा ॥ लोको त्तररूपार्थं व्यंग्यं ॥ अत्यंततिरस्कृतवाच्यो यथा ॥ श्रामअअसइस्सेअत्तेपइवसएणतुहमलिलिरिाअंगोनकिं उराजगास्सजोरेमप्प चंडिल्लं न ॥ णा का सुमो ॥ अत्रपतिव्रतापेदं तद्विरुद्धमसतित्वं लक्षयति ॥ त्वयामम

॥ र॰ सं॰ ॥ दोषोद्भावनेपि ॥ मयानवद्येषोनोद्भाव्य इति स्वसाधुत्वं व्यंग्यं ॥ यद्यप्युत्तरार्द्धेन दोषं उद्भा-
॥ २८ ॥ वितस्तथापि जनजायात्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेणोद्भावितन शेषः ॥ अयमत्र संग्रह ॥ दोषाद्भा-
38 वोशक्तिरपार्थो मुख्यैकं भेदमश्नुवते ॥ दोलकृत्यमी भेदाः प्राधान्येन त्रयोदशेति संक्षेपः
प्रकृतमनुसरामः ॥ विप्रलंभे दशावस्था भरतेनोक्ताः ॥ प्रथमेभिलाषः स्यात् द्वितीये चि-
तनं भवेत् ॥ अनुस्मृतिस्तृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनं ॥ उद्वेगः पंचमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उ-
च्यते ॥ उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे ॥ नवमे जडता चैव मरणं दशमे भवेत् ॥
तद्विषयकोत्कटेच्छाभिलाषः ॥ यथा ॥ मनसि सेतमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयांत-
रूपमयोः ॥ ग्रहणाशक्तिरस्पृहदिद मीयुष्योरपि न संग्रहवत्सवमिस्तनि ॥ यथा वा ॥ संभ्रमे ॥ श्रितः ॥
वसुखाभिवर्त्तेसि परंभ्रमानमानन्वते ॥ यत्रालोककथावनारिणिरतिं यः क्षोतिनेत्रोत्स

वः ॥ यद्वालेन्दुकलोदयादवचितैः सौरीरिवोत्यादि । नम ॥ तन्वश्रेयमनंगमंगलगृहं भूयो
पितस्याः मुख ॥ तत्समागमोपायपर्यालोचनं चिंता ॥ फलेच्छानंतरमुपायेच्छोत्पत्तेरावश्यक
त्वात् ॥ तदुक्तं ॥ केनोपायेन संप्राप्तः कथं वा संभवेन्मम ॥ इति निर्वेदितं भावैरेभिश्चिंताविनिर्दि
शेत् ॥ आकेकराधविश्रोलितानिरसनावलयपरामर्शः ॥ नीवीनाभ्योसंदर्शनंच कार्याणि ति
येतु ॥ इदं पुरुषस्यापारस्याप्युपलक्षणं ॥ यथा ॥ किं तं विंतउ राणराण च्चंजह सा ज्झा सं हि
आहिवहु आहिं ॥ काउराण उच्च रिविविउ अंतु हदं सराले हडापडि ज्झा ॥ यथावा ॥ त्वत्पा
पकाद्वरस्यति तिनेनसमोपत्वव्य्ये च हास्येपि न लज्जेते यत्र ॥ स्मरेरावीरले रीतितस्तनी क्षौल्ह
नः स्वभावोपि क्रियान्किमस्य ॥ तद्विषयकसंस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिः ॥ तदुक्तं ॥ उद्रुमुद्र
निःश्वसितैर्मनोरथविवर्तिनैः ॥ प्रेद्ध आज्ञान्यकार्याराग मनुस्मृतिः ह्रदा हृतनाः ॥ यथा ॥

॥ र॰ चं॰ ॥ पियसंभरणपलोट्टंतवाहधाराणिवाअभीआए ॥ दिज्जइ वंकग्गीवाए दीवओ पहिअजाआए ॥
यथा वा ॥ लीनव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्त
॥ ३५ ॥ र्निखातेव च ॥ सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिः ॥ चिन्तासन्ततितन्तुजाल
39 निबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ तद्गुणानामुत्कर्षप्रतिपादनं गुणकीर्तनं ॥ यथोक्तं॰ ॥ अंगव
त्यंगलीलाभिर्वीक्ष्य वेधा हासितेन्दुरेणे ॥ नास्त्यन्य शोहदृशस्तेनैन्येतत्त्या गुण कीर्तनं ॥
॥ यथा ॥ तरंध विभ्रमप्रदयालुरोधिमेदिरनंदिनी धाम्नि भवद्विलोकिनी ॥ नखैः किला
ख्याय विलिख्य पाणिना नवैर्वरूपेण समः समाप्रियः ॥ यथा वा ॥ सा रमणीयकनि
धेरधिदेवता वा सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ॥ तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनस्य वेधाः ॥ विषयेष्वरतिरुद्वेगः ॥ न उक्ते॰ ॥ आसनेशय ॥ शिक्ष॰ ॥
नैवापि नातिष्ठति न हृष्यति ॥ नित्यमेवोत्सुका चास्या उद्वेगस्यानुभवततः ॥ यथा ॥ अप ॥ ३५ ॥

सारयघनसारंकुरु हारंदूरतरंसर्वकिंकमलैः ॥ अलमलमालिमृणालैरितिवदतिदिवानिशंबाला ॥ परंजहणेउहाणेगरलसरिसोचंदणरसो ॥ खदक्कवारोहारोरअणिपवाणोदिनवणा ॥ सुरणेलीवाणासेजलदिअजरलहतरगुलता ॥ वरिष्ठाजंदिट्ठाकमलवअणादीहणअणा ॥ तदनुध्यानजन्योवचनव्यापारोविलापः ॥ तदुक्तं ॥ इहस्थितइहासीनइहचोपगतोमया ॥ इतितैस्तैर्विलपितैर्विलापंसंप्रयोजयेत् ॥ उद्विग्नात्यंतमोत्तुक्यादरत्याचविलापिनी ॥ ततस्ततश्च्युतमतिविलापस्थानमाश्रिता ॥ यथा ॥ अमत्रमअगत्रणसेहरअरणिमुहनितअचंददेछिवस्स ॥ छित्ताजेहिंपिअअमोममंपिनेहिंचिअकरेहिं ॥ यथोवा ॥ उन्मीलन्मुकुलकरालकुंदकोषप्रश्च्योतघनमकरंदगंधबंधो ॥ तामीषत्प्रचलविलोचनांनितंगीमालिंगन्पवनममस्पृशांगमंगं ॥ प्रियभावनाजन्यव्यापारउन्मादः ॥ तदुक्तं ॥ त

॥ स्तं ॥ त्वं श्रयां कथं यातु केसर्वावस्थागतोपिहि ॥ प्रेक्षप्रिचापरान्युंसो यत्रोन्मादः स उच्यते ॥
॥ ४० ॥ तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निःश्वसिति गच्छति ध्याने ॥ रोदिति विरहकालेनाद्य मिदं तस्या
40 न्तथोन्मादे ॥ सद्विधा ॥ कायिकवाचिकभेदात् ॥ आद्यो यथा ॥ मार्जारीपत्रालिंगसासु
समस्थाभिरीरावाहुल्लालिङ्गाणा ॥ जहिंगा परुसेरणं रमेरा मरणं सिहिमुहेण ॥ यथा वा ॥
विभेति रुषा सीकतेन्यकस्मात्स्वतां किल्लापिपहिसन्यकाण्डे ॥ यांती मिव त्वामिव यात्य ॥ ह ५ ॥
हेतो पृष्टत्वयेव प्रतिवक्ति मोघं ॥ द्वितीयो यथा ॥ त्रिभागशेषास्त निशासु च क्षणान्नि
मील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ॥ क नीलकंठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग सत्यकंठार्पितबाहुबंध
ना ॥ यथा वा ॥ हन्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्यक्षमामन्त्रयते मुखेषत ॥ तद्वैरिणु व्याघ्र ॥ शिवः ॥
धामिव चंद्रसख्यौ विनीसारवल्लु तन्मुखस्य ॥ मदनजनितः संतापात्तोदादिका रोगव्याधिः ॥ ४० ॥

तदुक्तं ॥ सामदानादिसंयोगैः काम्येः संप्रेरणैरपि ॥ सैर्वैर्निराशीकरणाद्व्याधिः समु
पजायते ॥ यथा ॥ णीसासा हारवल्लीसरिसपसरणा चंदणुब्बेअकारी ॥ चंडो देहस्स डाहो स
मिरणासरणा हाससोहासुहम्मि ॥ अंगाणं पंडुभावो दिअहससिकला कोमलो किंच ती
ए ॥ णिच्चं वाहप्पवाहो सुह अ तुह अ तुह कए होन्ति कुल्लाह तुल्ला ॥ यथा वा ॥ यदि दारावा
नंदं शरणायिनि जनेवानभजेत ॥ व्यनैकोन्यतस्तापं यदयामि निधौ रोपि विषमं ॥ प्रियंगुश्यामांग
प्रकृतिरपि वा पांडुमधुरं वपुस्सा मक्षामं वलति रमणीयश्च भवति ॥ जडता हीनचेष्टत्वमं
गानां मनसस्तथा ये निरूपणा ॥ तथा च भरतः ॥ स्पृष्टा न किंचिद्ब्रूते न च शृणोति न पश्यति ॥
हा कष्टवाक्यस्तूष्णीका जडतायां गतस्मृतिः ॥ अकांडदत्तहुंकारा तथा प्रशिथिलांगिका ॥
श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥ यथा ॥ वच्चइ गोरवच्चइ राग वलं सिसम स्सा व हा

॥र॰मं॰॥ ॥४१॥ रणहुंकारं ॥ साहित्येन्तीरणसाससतरेसकीसस्मद्रुमेसि ॥ दर्पेणो ॥ रसविच्छेदहेतुत्वा मरणं नैव व
र्ण्यते ॥ जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसाकांक्षितं तथा ॥ आद्यं यथा ॥ अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रि
यः प्रियेभ्योत्हरिस्थितः सजनं ॥ सन्कुठतिविरहजो वः कैटस्यास्त्वाभिमसंभोगे ॥ य
थावा ॥ सव्यापसव्यत्यजनाद्विरतैः ॥ पंचेषुबाणैः पृथगर्जितासु ॥ दशासमशेषः खलुत
द्दशायातयानभः पथ्यानुकारकेण ॥ द्वितीयं यथा ॥ अनलभावमियं स्वनिवासिनो नवि
रहस्य रहस्यमबुध्यतः ॥ प्रशमनाय विधाय तृणान्यभूत् ॥ ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैह
न ॥ यथा वा ॥ यदि प्रियाविवियोगे परिखिद्यते दीनदीनकं ॥ नादिदं स्युधमरणमुपयोगं कृ
यास्यति ॥ अज्ञाने विषये इच्छा जरयातृशादं वाश्रुषं वा प्रियशानं ॥ नडुक्तो ॥ श्रवणाद्द ॥शिवः॥
र्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ॥ दशाविशेषो योप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ श्रवणात्तु ॥४१॥

भवेत्तत्र्द्भुतवंदिसखीमुखात् ॥ इंद्रजालेथ चित्रे च साक्षात्स्वप्ने पिदर्शनं ॥ श्रवणं यथा श्री
रुद्रचंद्रदेवानां ॥ यस्याःकर्णनमात्रतोपि भवतो वश्यैयमीदृग्विधा ॥ येनांगमलयानिलोपि
भवति प्रायःकरीषानलः ॥ हं हो मानस बालिश प्रतिपदं प्रत्याशमुद्भीविकां ॥ रूपं वेत्तिनय
नातिथिं पुनरहो कर्तुं किमाकांक्षसि ॥ इंद्रजाले दर्शनं यथा मम ॥ स्मेरस्वर्णसरोज
केसरसिखवासं हो रुसं देहछ्रा हासा बाधिक वारिवाहसकलश्रीमानश्रीमातरः ॥ ता
रुरापाधिगमोत्तरानिपतितानानांत्यंतकद्राघिमा ॥ नेहस्कोनयनस्यसंवननतां सख्याः
समासादयन् ॥ इह लक्ष्मिरापा इंद्रजाले श्रीष्कसस्य. ॥ चित्रे यथा ॥ शानेरस्थूरावल्लषद
न्नपद्मणेष्वेवांकंवन् ॥ तन्मयीभूयचित्रस्थइवसोप्यभवाच्चिरं ॥ अत्र तापसपालिखिता
यामंदारवत्याः सुंदरसेनस्य ॥ तस्थौ चित्रपटन्यस्तनिश्चलोन्मुखलोचना ॥ अत्र

॥र॰चं॰॥ धिष्टितेवसुप्तेवविनिद्रंलिखितेवच ॥ अत्रतल्लिखितस्यमंदारवत्याः ॥ साक्षाद्यथाः ॥
भूयोभूयः सविधनगरीरथ्ययापर्यटंतं ॥ दृष्ट्वादृष्ट्वाभवनवलभीतुंगवातायनस्थाः ॥
साक्षात्कामंनवमिवरतिर्मालतीमाधवंय ॥ द्गाढोत्कंठाललितलुलितैरंगकैस्ताम्यती
॥४२॥ ति ॥ स्वप्नेयथा ॥ नदाकराएवचरत्नस्यनलान्यानूपदर्शने ॥ अत्रहएवसहसाप्रबुद्धोस्मि
न्निशाक्षये ॥ मुक्ताफलब्जस्यपूर्वजन्मानुभूतांपद्मावतींस्वप्नेदृष्टवतइयमुक्तिः ॥
प्रसंगाद्रसांतराणपुच्यंते ॥ हासस्थायीभावोहास्यः ॥ यथा ॥ ममममअरामरोग
मम्महंवड्ढअंतीसिसिरसअणकेमेरिाद्दअपाक्खिवंती ॥ परल्लसिभअभो
दापक्कवलंतीरवलंती ॥ ममवशमूणजादालावणसेवक्तुंनो ॥ अत्रयव्यापारात् ॥शि॰॥
हासोत्पत्तिः सच्चालंबनं ॥ अथस्यंदादिरनुभावः ॥ ग्लानिः संकाद्यस्तस्याचश्र ॥४२॥

मश्रुपलनातथा ॥ सुप्तं निद्राविहितं स्वं बहास्ये भावाः प्रकीर्त्तिता ॥ इति व्यभिचारिणः ॥ स्मितमथ
हसितं विहसितमुपहसितातिहसितानि हासितमिति ॥ द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्याधमप्रकृतेः ॥
ईषद्विकासितगंडैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ॥ अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ उ
त्फुल्लाननेत्रं तु गंडैर्विहसितैरथ ॥ किंचिल्लक्षितदंतं च हसितं तद्विधीयते ॥ आकुंचिता
क्षिगंडं यत्सस्वरं मधुरं तथा ॥ कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ उत्फुल्लनाशिकं
यत्तु जिह्मदृष्टिनिरीक्षिते ॥ निकुंचितांगकशिरं तच्चोपहसितं भवेत् ॥ अस्थानहसितं
यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ॥ उत्कंपितांगकशिरं तच्चापहसितं भवेत् ॥ संरब्धं साश्रुनेत्रं च
विकृष्टस्वरमुद्धतं ॥ करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥ शोकः स्थायीभावः क

रागः ॥ यथा ॥ जोज्झित्रजेउराजगद्दिशोरक्कासकलंजुरज्जमलोऽ ॥ इतिश्रासिकहरणापाय
॥रसं॥ श्रसहांनंत्रेश्रुतेसत्रणासामात्म ॥ अत्ररावणाद्यालंबनं ॥ तद्वृत्तविशेषदर्शनमुद्दी
पनं ॥ परिदेवनादिरनुभावः ॥ निर्वेदस्मृतिचिंताचदैन्यग्लान्यस्त्रमेवच ॥ जडतामरणंचैव
॥४३॥ व्याधिश्चकरुणोस्मृतौ ॥ इतिव्यभिचारिणः ॥ क्रोधस्थायीभावोरौद्रः ॥ इतिरौद्ररसोरह
43 णोरौरवागेगवेष्टितं ॥ शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उग्रकर्मक्रियात्मकः ॥ यथा ॥ रक्षः सोऽयम
रातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदापूरिताः ॥ क्षत्रादेषतथाविधः परिभवस्तातस्यकेशग्रहा
त्तः ॥ नान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरुस्तएपरशुर्भोभासंतिमि ॥ यद्रामेणकृतंतदेवकुरुतेद्रोणा
यनिः क्रोधनः ॥ अत्रापकारकश्चालंबनं ॥ तदपराधादिज्ञानमुद्दीपनं ॥ नेत्रारुणा ॥शिवः॥
दिरनुभावः ॥ गर्वोसूयातथोन्मादश्रावेगोमदएवचः ॥ क्रोधश्चजडताहर्षोरौद्रेऽत्र ॥४३॥

ग्रत्वमेव वेनि व्यभिचारिणः ॥ उत्साहस्थायीभावो वीरः ॥ उत्साहाध्यवसाया दविषादादित्वाद
विस्मयामोहात ॥ त्रिविधाद्रथ्यं विशेषाण वीररसो नाम संभवति ॥ स्थितिस्तो धैर्यो यथैर्यैः तस्मा
ह पराक्रम प्रभावेश्च ॥ वाक्यैश्चाक्षेपकैर्वीररसः सम्यगभिधीयते ॥ स दानदयायुद्धधर्म
रूपेणा ॥ उत्साहोपाधीनामेव चातुर्विध्यं ॥ आद्यो यथा ॥ जीविताबधि वनीपकमात्रे स्थेयं मा
नमखिले सुलभं यत ॥ अर्थिने परिहृदाय स्फुरणां किंवितीर्थे परितुष्यतु चेतः ॥ द्विती
यो यथा ॥ सत्वं मरीयेन सरीरहारिणं देहे न निर्वर्तयितुं प्रसीद ॥ दिनावसानोत्सुकबाल
वत्साविस्मृत्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ तृतीयो यथा ॥ स्थितः सोऽहं मैत्रावरुणिकुशिका प
त्या वत्सागः ॥ प्रतीपस्य त्वाहं शपपिन्द्रपादलीपस्य कुलभृत ॥ विरादस्माभिः किं न भवद्व
दानं श्रुतवरं ॥ मनोध्यक्षीकर्तुं तव विभवमत्यंतिमतः ॥ श्रीरामस्य खर्वं प्रभुक्तिः ॥ चतु

॥र॰चं॰॥ योयथा॥ यत्किंचिन्नेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत्॥ प्राजापत्यं वि
॥४४॥ रिंचं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजयकाममेयहं॥ तत्र तत्त्वादिर्यया आलंबनानि॥ अनुभावाः स्य
४४ ष्टा॥ असंमोहस्तथोत्साह आवेगो हर्ष एव च॥ अमर्षो प्रतिबोधश्च क्रोधोसूया धृतिस्त
था॥ गर्वश्चैव वितर्कश्च मतिश्चैव तथोग्रता॥ अमर्षोथ मदश्चैव वीरे भावा भवंति हि
इति व्यभिचारिणः॥ रौद्रे क्रोधस्थायी॥ अत्रानुव्यभिचारीति भेदः॥ न चाविनिगमका
भावः॥ प्रत्रुदाघनूढत्वयोस्तथात्वात्॥ तत्त्वे च बहूल्य विभाजत्वमित्यभियुक्ताः॥ तथा
च मुनिनोक्तं॥ सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु॥ स मंतव्यो रसस्थायी शेषाः संचा
रिणो मताः॥ रत्नाकरेप्युक्तं॥ रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः॥ स्तोकैर्वि
भावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः॥ एवमन्यत्राप्यूह्यं॥ भयस्थायीभावो भयानकः॥ ॥शिवः॥
॥यथा॥ घोरान्नारकपालकुंडलवतीं विद्युत्छटादंष्ट्रिभिः॥ मुंचंतीं विकरालदृष्टिमनल ॥४४॥

ज्वालापिशंगोत्करैः ॥ दंष्ट्राभंगुकरालां कुरांतरललजिह्वां महाभैरवीं ॥ पश्यंत्याश्च मे
मनः कदलिकेवाद्याप्यहो वेपते ॥ इहभयहेतुरालंबनं ग्रहरणोद्यमादिरुद्दीपनं ॥ मु
खशोषाद्यास्त्वनुभावाः ॥ चरणहृदयकंपस्तंभनं जिह्वाविलेहमुखशोषाश्चैव ॥ स्वरस्रस्तवि
षमगात्रेरत्याभिनयरसे संत्रासे ॥ स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमांचो गद्गदस्तथा ॥ त्रास
श्रमरणंचैववैवर्ण्यंचभयानके ॥ इति व्यभिचारिणः ॥ जुगुप्सास्थायिभावो विभत्सः
यथा ॥ अंत्रैकल्पितमंगलप्रतिसरास्त्रीहस्तरक्तोत्पलः ॥ व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्यसि
हसा हृत्पुंडरीकस्रजः ॥ एताः शोणितपंककुंकुमजुषः संभूय कांतैः पिबं ॥ त्यस्थिस्ने
हसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचांगना ॥ अनभिमतदर्शनेनचगंधरसस्पर्शश
ब्दैश्च ॥ उद्वेजनैश्चबहुभिर्बिभत्सरससमुद्भवति ॥ मुखनेत्रविकूणनयानाशा

पश्चात्स्वनोवनमिनास्ये ॥ अव्यक्तपादपतनैर्विभक्तः सम्यगभिनेयः ॥ अपस्मारस्तथो
॥र॰चं॰॥ न्मादो विषादो मद एव च ॥ मृत्युर्व्याधिर्भयं चैव भावा बीभत्ससंश्रिताः ॥ इति व्यभिचारि
॥४५॥ णः ॥ स्थायीभावोऽद्भुतः ॥ यथा ॥ आक्षिप्तो जयकुंजरेण तुरगान्निर्वर्णयन्विह्वलभा·
४८ नं गीतध्वनिनाहृत ॥ क्षितिभृतां गोष्ठीष्वनिष्पन्नसरणं ॥ सद्यो विस्मृत सिंहलेन्द्रविभवः ॥
कन्याप्रदेशेप्यहो ॥ द्वास्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः ॥ अत्री बभवाद्
यस्य दृष्टा ॥ यत्त्वातिशयार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं वा ॥ तत्संवद्भुतैर्थैरसोऽद्भुतो
नामविज्ञेयः ॥ स्पर्शग्रहसोल्लसितैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च ॥ वेपथुगद्गदवचनैः
स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ स्तंभस्वेदश्च मोहश्च रोमांचो विस्मयस्तथा· ॥ आवेगो जडता हर् ॥शिवः॥
षो मूर्छा चैवाद्भुताश्रया ॥ इति व्यभिचारिणः ॥ काव्ये शांतोपि रसोऽनुभवासिद्धत्वात्· ॥ ॥४५॥

तत्र निर्वेदस्य स्थायिभावः॥ तदुक्तं॥ नयत्र दुःखं नसुखं नचिंता नद्वेषरागौ नच काचिदि
च्छा॥ रसः सशांतः कथितो मुनींद्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रधानः॥ अतएवास्य नाट्ये नसं
भवति गीतवाद्यादेस्तद्विरोधित्वात्॥ अन्येतु॥ नाट्येपि संयुक्तः तद्गीतवाद्यादेस्त
द्विरोधित्वानंगीकारात्॥ विषयचिंतासामान्यस्य तद्विरोधित्वे शृंगाराद्यवरसादेस्तद्वि
रोधित्वे उद्दीपनस्यापि विरोधित्वप्रसंगात्॥ यत्तु॥ शांतस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभ
वात्॥ अष्टावेव रसा नाट्ये न शांतस्तत्र युज्यते॥ इति तदप्यनुपयुक्तं॥ नटे रसाभिव्य
क्तेरनंगीकारात् सामाजिकानां शमवत्वेन तदभिव्यक्तौ बाधकाभावात्॥ नटे भयक्रो
धाद्यभावेपि तल्लिंगानामिव शिक्षाभ्यासपाटवेन शांतरसलिंगानामपि अभिनयो
पपत्तेः॥ नचास्य रसत्वे सूत्रकारानुमतेरभावः॥ निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथमनि

॥र. चं.॥ ॥५६॥ ५६

दैशोमुखत्वेन स्थायित्वलाभार्थ इति प्रकाशकारादिभिरुक्तत्वात् ॥ ननु निर्वेदस्य
स्वावमानरूपस्य स्थायित्वानुपपत्तिः ॥ शान्तस्य सर्वविषयपरिहारजनितात्ममात्र
विश्रामा — नंदरूपत्वात् ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसु
खस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीं इत्युक्तेः ॥ एतेन यस्य सर्ववृत्तिविरामो यस्य स्थायी
त्यपि निरस्तं ॥ अभावस्य तद्योगात् ॥ न च चित्तव्यापारनिवृत्तिरूपत्वाच्छमस्यापि
कथं स्थायित्वमिवाच्यं ॥ निरीहावस्थायामात्मविश्रान्तेरेवात्र श्रमपदार्थत्वात् इति
काव्यप्रदीपादिभिर्निरूपितत्वात् ॥ एवं च कथं सूत्रसंमतिलाभ इति चेत् ॥ सत्यं ॥ तत्र
निर्वेदो नाम दारिद्र्यन्यक्कारव्याध्यमानोत्क्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञाना
दिभिर्विभावैरुत्पद्यत इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् ॥ नित्यानित्यविवेकरूपतत्त्वज्ञा

॥शिवः॥
॥५६॥

नजन्यस्य च निर्वेदस्य शृंगारादौ व्यभिचारित्वाऽनुपपत्यात तस्थायित्वस्य तु द्रुतमतत्वात् ॥
तदुक्तं ॥ स्थायीस्यास्याद्विषयेष्वेव तत्वज्ञानाद्भवेद्यदि ॥ इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृत
स्त्वव्यभिचार्यसौ रसः ॥ विषयेष्वनुपादेयत्वज्ञानस्य च निर्वेदपदार्थत्वात् ॥ परिस्वलौ
कान्कमतिनान्त्रास गो निर्वेदमायादिति क्रमत्वादि सिद्धत्वात् ॥ त्यागभावमात्रस्य त
थात्वे मत्स्यादौ निर्विम्भत्वप्रसंगात् ॥ आत्मनिर्विकल्पस्य च काव्याद्यनुपपाद्यत्वात् ॥
रसस्य विभावादिसमूहावलंबनत्वपत्तयाः सर्वसिद्धत्वात् ॥ यथा ॥ अहो वाहारेवा
कुसुमशयने वाहृय दृिवा ॥ मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदिवा ॥ तृणे वा स्त्रै
णे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः ॥ क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ के

चित्तु ॥ निवृत्तेऽगृहशांत इव प्रवृत्तो मायारसोपि युक्तः ॥ तत्र रसोत्पत्तिर्नेति दुर्वचत्वात् ॥ न
॥ रस्वं ॥ तु शरत्नीरवेति विचित्र ॥ मेवं ॥ सनतावत् शृंगारहास्यरौद्राणां व्यभिचारी ॥ तर्हि वीराणां वीभ
॥ ५७ ॥ त्सकरुणाद्भुतानां तत्र सत्वात् ॥ नापि वीभत्सकरुणाद्भुतानां तद्वीराणां शृंगारहास्यरौ
47 द्राणामपि तत्र सत्वात् ॥ न च मायासामान्यरसस्तत्प्रविशेषास्त्वन्य इति वाच्यं शांतस्य वहि
र्भावापत्तेः ॥ किं तु प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनारसः ॥ मिथ्याज्ञानं स्थायिभावः ॥ भोगा नैकध
र्माधर्मौ विभावाः ॥ पुत्रकलत्रविजयसाम्राज्यादयः अनुभावाः ॥ विप्रुष्टकादाचित्कप्र
काशा रत्यादयोऽष्टौ भावाः ॥ तत्र व्यभिचारिणः ॥ यथा ॥ वाटीलाटीहृदयभोरुहरमस
करी वा पिकाका पिङ्गोना ॥ तल्पं वंद्रानुकल्पं प्रकटयति मिथः ॥ कामिनी कामिनीतः ॥ स्व ॥ शिवः ॥
पंकामानद्रूपं मणिमयभवनं वंधुरं वंधुरं के ॥ लोके लोके शकस्य न्नमासिन नु भवेत्स ॥ ५७ ॥

वेदासर्वदाता ॥ इत्याकूतः ॥ तच्चिंत्यं ॥ शृंगाररसस्याप्यविद्यमानत्कार्योन्यतरविषयक
त्वेनवाह्यभावस्यशंकितुमनर्हत्वात् ॥ मिथ्याज्ञानवासनायाश्चसर्वदापिप्रसङ्गत्वात् ॥
काव्यादिभोजायमानस्यविषयज्ञानमात्रस्यरसत्वापत्तेश्च ॥ तत्रचमत्कारस्यानन
भूयमानत्वात् ॥ व्यभिचारिस्थायिभावानांव्यवस्थानुपपत्तेश्चेतिदिक् ॥ अथव्यभिचा
रिणोनिरूप्यंते ॥ विविधमाभिमुख्येनरसान्चारयंतीतिव्यभिचारिणः ॥ स्थायिन्य
तनुकूलत्वेसतिविभावानुभावभिन्नत्वंलक्षणं ॥ अनुकूलत्वंचरसव्यंजकत्वेसतिरसः
प्रतीतिविषयत्वं ॥ अतोरसवाक्यवाक्यभावनायांनातिव्याप्तिः ॥ तेचत्रयस्त्रिंशत् ॥ त
दुक्तं ॥ निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोह

॥ रसं ॥ स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता चैव हर्ष आवेगो जडता तथा ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मा
रएवच ॥ सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थं तथोग्रता ॥ मतिर्व्याधिस्तथोन्मादो मूर्छा मरण
॥ ५८ ॥ मेवच ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्याता
५८ स्तुनामभिः ॥ त्रयस्त्रिंशदिति आधिक्यनिरासार्थं ॥ तेनमानसयोद्वेगस्भेव्याधिवि
कनिर्णयहैलेव्यक्षमा ॥ उत्कोत्कंठाविनयसंशयधार्ष्ट्यानां आधिक्यमनाशंक्यं ॥
मात्सर्यस्यासूयायां उद्वेगस्य त्रासे दंभस्यावहित्थे ईर्ष्यायाः अमर्षे विवेकनिर्णययोर्मतौ
हैलेव्यस्यौत्सुक्ये क्षमायां विनयस्य लज्जायां संशयस्य तर्के धार्ष्ट्यस्य चापलेंऽतर्भावात् ॥ ॥ शिवः ॥
स्तेनछलस्य व्याधितायाः अंतरालत्वं निरस्तं ॥ अवहित्थकुक्षावंतर्भावात् ॥ अवांतरभेद ॥ ५८ ॥
स्य सतोप्यनादरणीयत्वात् ॥ विभागेशास्त्रकारेच्छायाएव नियामकत्वात् ॥ ननु

ज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं ॥ तदुक्तं ॥ इष्टजनवियोगाद्दारिद्र्याद्व्याधितस्तथा
शोकात् ॥ परोत्कर्षर्द्धिं दृष्ट्वा वा निर्वेदो नाम संभवति ॥ वाष्पपरिप्लुतनयनः पुनः पुनः
श्वासदीनमुखनेत्रः ॥ योगीव ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥ यथा ॥ संतापाह
दयस्मरानलकृतः संप्रत्ययं सह्यता ॥ नास्त्येवोपशमो हि संप्रति पुनः ॥ किं वस्तु यातास्य
सि ॥ यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तापि हीना चिरं ॥ चिन्त्यस्तत्वयि शोकदग्धवदनरसः ॥
स्पर्शेन तस्याः करः ॥ रत्यायासतृट्क्षुद्भ्यां सा तस्माद्ग्लानिर्निःप्राणतेव या ॥ आधिव्या
धिजन्यबलहानिर्जन्या दुःखविशेष इव शरीरस्य ॥ एतेन बलहानेरेव ग्लानिरित्यपास्त
नाशस्याभावत्वानुपपत्तेः ॥ न चायं श्रम एवेति वाच्यं ॥ तद्धेत्वभावादिनिरससंगाधुए
स्यः ॥ व्रातितमासमपादि जडाशयं स्मितलवः स्मरसोपितदाननं ॥ व्रजनिपंगुर

॥ रसं ॥
॥ ५८ ॥
५९

पांगनि जांगराा भ्रूनिकरोपिपत्हीन्हाराम्बजनः ॥ चिंतावैक्ल्यजनिकाशंकानिष्टसमु
न्नयः ॥ उन्नयजन्मेहा ॥ तदुक्तं ॥ द्विविधा शंका कार्या आत्मसमुत्था च परसमुत्था च ॥ या
तत्र परसमुत्था सा ज्ञेयाद ॥ स्त्रिवेणाभि ॥ कश्चिश्चित्रे वेपितांगस्तथान्मुखो वचोक्तो त व
पार्श्वानि ॥ गुल्मसज्जमानकंठः स्यामास्यः संकितःपुरुषः ॥ यथा मम ॥ पुलककुल
कंडकपूनकपोलफलकं विलोक्य नेत्रस्य ॥ मुग्धे संवृणु वसनां चलेन दृग्विदृक्षण न
स्तनं ॥ परोक्षयाकुमासूयागर्वदौर्जन्यमन्युजा ॥ तदुक्तं ॥ परसौभाग्यैश्वर्यताभेधालो
त्नासमुद्वेगदृष्ट्वा ॥ अभिनेतव्यासूयासन्नापराधाभवेयुश्च ॥ भ्रूकुटिलोकदमुरेष ॥ शिवः ॥
सेर्ष्याक्रोधपरीक्षानेत्रे ॥ गुणनाशनविद्वेषैस्तस्याः कायसङ्गाभिनयः ॥ यथा ॥ ॥ ५८ ॥
तत्रापमीशभजपीडितसारमेवनागपभज्यतभवांस्तनिमित्तमात्र ॥ राजन्यकं श्रवनसा

धनमस्मदीयमाकर्षकामुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ संमोहानंगभेदः स्खलदंगबद्धोग
तिः ॥ मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत ॥ तदुक्तम् ॥ विविधवस्तुमदः कायस्तरु
णोमध्यस्तथापकृष्टश्च ॥ करणं पंचविधं स्यात्तस्याभिनयेत्र योगविदः ॥ कश्चिन्म
नो गायति रोदिति कश्चिन्तथा हसति कश्चित् ॥ परुषवचनाभिधायी कश्चित्कश्चित्त
था स्वपिति ॥ उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमः प्रकृतिः ॥ स्मितमधुरवचन
रागो हृष्टतनुः किंचिदाकुलितवाक्यः ॥ स्खलच्चारविरुद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः ॥
स्खलिताघूर्णितनयनः स्रस्तव्याकुलितगात्रविक्षेपः ॥ कुटिलव्यावृद्धगतिर्मध्यमदो म
ध्यमप्रकृतिः ॥ नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छर्दितहिक्कादिकैः सुबीभत्सः ॥ गुरुसज्जमानकंठोनि
ष्ठीवति चाधमः प्रकृतिरित्यादि ॥ यथा ॥ दृशंविलासवशांसुहृदुहेत्रपापायपाडिम

सद्भावा ॥ अग्रणे कविभल्लजा ईक्षुभक्षी सत्यजंपि आइपसल्ला ॥ श्रमः खेदो ध्वगत्या
॥रसतं॥ देः स्वनिश्वासादिकृन्मतः ॥ तदुक्तं ॥ अध्वगतिव्यायामादेरस्य सजायते श्रमो नाम ॥ निश्वा
॥५०॥ सदर्शनस्वेदैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ अस्य बलसत्वेपि जायमानत्वाच्छरीरव्यापारजत्वा
50 च्च ग्लानावंतर्भावः ॥ यथा ॥ स्वस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ वाहू घटोत्क्षेपणात् ॥ अद्या
पि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ॥ स्वस्तं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्मांभसा जाल
कं ॥ बंधे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजा ॥ श्रमादिजन्मालस्यं पुरुषार्थे
ष्वनादरः क्रियासु च द्वेषश्चेत्यर्थः ॥ असामर्थ्याभावाद्विवेकस्यान्यत्वाभावाच्च ग्लानिजड ॥शिवः॥
ताभ्यां भेदः ॥ यथा ॥ प्रबुद्धायाः प्रातर्ललसदलसदोर्वल्लिवलयं ॥ गलन्मल्लीदाम्नः श्लथि ॥५०॥
लकवरीबंधसमये ॥ प्रियालोके घूर्णन्नयनमसहाणास्ति गंधमधुरे ॥ मुखे जृंभारंभोज

यतिमृशरामंभोरुहदृशः ॥ रोगत्यादेरनौजस्यं दैन्यं मालिनतादिकृत् ॥ यथा ॥ वेगंकारे
तिनुरगात्त्वरितप्रयातुं प्राणाभ्ययाजनरराणास्ते न तथावहंति ॥ सर्वत्र याति पुरतःस्य चलाः
स्वभावाः ॥ छिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशंति ॥ ध्यानं चिंताहितानाप्तेः संतापादिकरी
मता ॥ तदुक्तं ॥ सोच्छ्वसितैर्निश्वासैः संतापश्चैव वध्यन्यहृदयतया ॥ चमितेनव्याचिंतामु
दाविहीनेरधृत्याच ॥ यथा ॥ मालत्याःप्रथमावलोकदिवसादारभ्य विस्तारिणा ॥ भूय
श्चेयविवोषिते मृगदृशो नीतस्य कोटिं परां ॥ प्रस्तकांतरेप्राछ्नतः ॥ आघातःखलुसर्वथा
स्यमहत्ता यासप्रबंधस्यमे ॥ कल्याणाविद्धानुधा भगवतीनीतिविपर्येतुवा ॥ नचायं
वितर्कएवइतिवाच्यं ॥ किंभविष्यतीतिचिंतायाः सर्पिप्रघातादुपपन्नेः ॥ वितर्को
स्यादिहारणः इर्षेष्ठाश्वात्यवोपजायत इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ मोहोपिचिंताभीतिदुःखा

॥र.सं.॥ वेगानुचिंतने ॥ तदुक्तं ॥ अस्थानेनस्वकारान्हस्वाचारसनैर्वोपृथग्विधे ॥ तत्प्रतीकारशून्यस्य
मोहः समुपजायते ॥ व्यसनाभिघातपूर्ववैरानुस्मरणाजो भवति मोहः ॥ सर्वेंद्रियसंमोहा
॥५१॥ तस्याभिनयः ॥ प्रयोक्तव्यः ॥ वस्तुतत्वानवधारणा चित्तवृत्तिर्मोहः अन्यपताव्यवहिता
51 केचित् ॥ यथा ॥ निष्टनिष्णंत्यकेभवतिकरणानां स्वविषया ॥ स्तथा सर्वाराप ज्ञस्मृतिज
नकतामेवदधती ॥ अतस्मिंस्तद्भावं भजति च समस्तं स्वपरथा ॥ कथं कारं सर्वं परिणा
मविक्रांतामयमिदं ॥ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ॥ तदुक्तं ॥ अन्यत
त्वमतिक्रांतं तथा मतिविभावितं ॥ विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद्युः प्रीतमानसाः ॥ स्वा ॥शिवः॥
स्वाभ्याससमुत्थाश्च लिदर्शनसंभवा स्मृतिनिपुणैः ॥ शिरउद्वाहनकंपेन्नू ॥५१॥
क्षेपैश्चाभिनेतव्या ॥ यथा ॥ रण्डारणारितिलितरंधिचलित्त्राम्रा सकृत्थारणाग्रंब

स्थली ॥ धोउब्बेल्लकलीतरंगमग्गं अंकं कंतोतिरिछद्धिउं ॥ वेरगीम जुगाच्चा गगरोडुबल
रोलहुं थरगालिंगग ॥ जाव्वातीअवगुविहानगा लदातंसेचलंतीअभ ॥ अभोग्य
र्थस्यसंप्राप्तौस्पृहायांसाताधृती ॥ तदुक्तं ॥ प्राप्तानामुपभोगः शब्दरसस्पर्शगंधानां ॥
अप्राप्तानामनुनौवनंचनभवेद्धृतिः स्वानु ॥ विज्ञानशौचसमुद्भवकान्तिशक्तिसमुद्भ
वाधृतिः स्वाद्भिः ॥ भयशोकविषादाद्यैरहितानुसदाप्रयोक्तव्या ॥ यथा ॥ गुहपेच्छउं
परसेसावहुसविसेसदंसणुमत्ता ॥ दोधिकच्चत्थाउहइंअमहिलपुरिसंवमसामि ॥ सं
कोचश्चेनतेसांव्रीडाविवर्णाधोमुखत्वकृत् ॥ तदुक्तं ॥ लज्जाधोमुहमुसो भमिंवलिख
न्नखवांछ्यपरक्तंतव ॥ वस्त्रांगुलीयकोसंस्पर्शेमीप्सितः कुर्यात् ॥ यथा ॥ सिहुव्व
गगसिष्पंतहसासिच्चारउल्लाविव्वअसगुरुपुर ॥ जहनंवेलमाएरा अागभोक

स्थिरस्वामो॥ वाक्पारुष्यकरी चित्तस्यावस्था चापलं मता॥ वाक्पारुष्यमिति वधबंध
॥र०वं०॥ नादेरप्युपलक्षणं॥ तदुक्तं॥ अविमृश्यैव यत्कार्ये पुरुषो ज्ञानात्तस्माच्चापलमिति॥ अवि
॥५२॥ निश्चितकारित्वान्मनुरवलु चपलो बुधैर्ज्ञेयः॥ यथा॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतं
गवद्वह्निमुखं विविक्षुः॥ उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श॥ मनःप्रसादो
हर्षः स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः॥ यथा॥ स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि
सुमुखि त्वं॥ उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगं॥ आवेगो राजविद्रावरत्यादेः
संभ्रमो मतः॥ तत्र विस्मरं स्तंभस्वेदः कंपः स्खलद्गतिः॥ तदुक्तं॥ इत्येवोत्पातविधो ज्ञेय
आवेगः संभ्रमात्मकः॥ स्थैर्यशोत्तममध्यानां नीचानां चापलप्रमादात्॥ अथावेधउत्या ॥स्थिर०॥ ॥५२॥
तवातवर्षाग्निकुंजरोद्भ्रमरणप्रियश्रवणाप्रियश्रवणाभेदात्॥ इदं चासिंहाभियोगादे

रपुपलक्षणं ॥ यथा ॥ अस्थानगामिभिरलं करणैरुपेताभूयः पदस्खलितनिह्नुतिरत्र
सन्ना ॥ वाणीव कापि कुकवेर्मधुपानमत्ता गेहान्निपातवकुलेवीविनिर्जगाम ॥ अप्रति
पत्तिर्जडतास्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ॥ अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादय
स्तत्र ॥ मोहेवाद्भुबोदरनुत्पत्तिरेव ॥ इहतुमडुत्पतावपि प्रकारविशेषावगाहनंवा हुल्या
भावश्चेति विशेषः ॥ यथा ॥ पेछ्छइ अस्रलक्खलंकवदीतहणी समसइसस्स अंसूइ ॥ जहएइ जंच
फुडंत्थे तइसे हिअवलद्धुअं किंपि ॥ गर्वोभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मितः ॥ सविलासां
गसंबोह्लानयाविज्ञादिवृत्तः ॥ यथा ॥ ध्वस्तायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ॥ य
द्दानाभिक्रमस्थैरामममतेनैसस्यति ॥ प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्ष
यः ॥ निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादयः ॥ तत्र के ॥ कार्योनिस्तरणाक्षत

॥ र. वं ॥
॥ ५३ ॥
53

श्रौर्यारियहरगराजेंद्राघोघे ॥ इष्टानिष्टविद्योगार्थस्त्व रसंप्राप्तौ विषादः स्यात् ॥ यथा ॥ मम
मार्गाधिकृतस्मिन्नंगानामीश्वरो हते ॥ उन्नसन्नपिलज्जेह माश्वासे तात का कथा ॥ काला
क्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ॥ तत्रोच्छ्वासत्वराश्वास हृत्तापः स्वेदविभ्रमाः ॥ यथा ॥
श्वसत्तस्याः प्रियमनुमुकुरधियो धारास्रजेत्यारयः ॥ नेत्रानमत्कपोलपालिमुलके
र्वेत्तास्विन्नीरशक्रणः ॥ चत्वारः प्रहराः स्मराति भिरभूत्सा यन्त्रपाशे कृपा ॥ तत्तस्याः कप
यास्विलेवविधिना रागाचास्त्रियामात्कृता ॥ मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्लमादिभिः ॥
तत्र जृंभांगभंगाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः ॥ तद्युक्तं ॥ आलस्यदौर्वल्यात्क्लमाद्यमावि
तनात्मभावाद्व ॥ रात्रौ जागरणा दीपनिद्रापुरःसुस्य संभवंति ॥ तामुखगौरवगात्रप्रवि ॥ रिरा ॥
लोलनयनमीलनजडत्वैः ॥ श्रमरागाद्याविमर्दैरनुभावैरभिनयत्प्राज्ञः ॥ यथा ॥ ॥ ५३ ॥
निःश्वासास्यनशंकितः स्फविश्रादत्स्नात्यातरधनतिते ॥ दृष्टिर्गाढनिमीलितानविकलाना

भ्यंतरे वचला ॥ गात्रस्वस्त शरीर संधिशिथिलं शय्या प्रसारणाधिकं ॥ दीर्घं चापि न यब्धिये
संभिसुरवंस्याल्लहासकं तयदि ॥ मनः क्लेपस्तु पस्मावशा द्व्यवस्थं ब्रजेत्तु ॥ सद्यो न घोतु
राज्ञाघनसमयमयोद्भूतभ्रतानिभृतां ॥ स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ॥ कोपाव
गमयस्त्रानिभुरवदुःखादिकारकः ॥ यथा श्रीरुद्रचंद्रदेवानां ॥ पांथः स्वप्नदृष्ट्यागतः प्रियत
मामालिंग्यवक्त्रा सर्वं ॥ पंगुं यावदियेषता वदसमैर्मेघः स्वनैर्बोधितः ॥ प्रागंकेशयनेनतो
वनितले पर्यंचयन्त्रेयसीं ॥ भ्रतावेशमितः किलेतिसमयासीनैर्जनैर्लंभितः ॥ निद्रापग
मेहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोककृत् ॥ तदुक्तम् ॥
आहारपरिणामाद्यशब्दस्पर्शादिभिश्च संभवः ॥ प्रतिबोधस्तु विनियोज्जृंभणाक्षिविदना
क्षिपरिमर्दैः ॥ यथा ॥ चान्यग्रामे वणिज्स्माक्रणामनभिमुखीरत्नदीपप्रभारणा ॥ मात्मव्या

॥ रसं- ॥ पारगुर्वीजानितजलत्नवाजंभणोः सांगभंगे ॥ नागांगंमोक्तुमिछोशयनमुरुफणामचक्रवा
॥५४॥ लोपधानं ॥ निद्राछेदाभिताम्राश्चिरमवतुहरेर्दृष्टिराकेकराक्षः ॥ अधिरूपावमानादेर
54 मर्षाभिनिविष्टता ॥ तत्र स्वेदशिरःकंपनेत्ररागादिविक्रिया ॥ तदुक्तं ॥ अवाप्तिश्वानांसभा
मध्ये विधेयधैर्यबलाधिके ॥ कृतापमृत्साहसंपत्तोयमर्षो नामजायते ॥ उत्साहाध्यवसा
याभ्यामधोमुखविचिंतनैः ॥ शिरःप्रकंपस्वेदाद्यैस्तत्र प्रयुंजीतनाद्यवित् ॥ यथा ॥ पितुर्मूर्ध्नि
स्पृष्टज्वलदनलभास्वत्परशुना ॥ कृतंयद्रामेणाश्रुतिमुपगतंकिन्नभवतां ॥ तदद्याश्वत्था
मानदरिरुधिरासारविघसं ॥ नकर्मक्रोधांधश्चभवतिविधातुं रणमुखे ॥ लज्जादिधैर्यविक्रिया ॥ शिवः ॥
पूर्वोपगाहितत्यात्मविक्रिया ॥ व्यापारांतरसंगित्ववदनानमनादिकृत् ॥ तदुक्तं ॥ धा ॥५४॥
र्ष्ट्यजेतल्यादिसंभूतमवहित्थंभयात्मकं ॥ तत्रांगाभिनयेकार्ययात्निचोत्तरभाववागा ॥

॥यथा॥ स्निग्धंवीक्षितमन्यतोपिनयनेयत्प्रेषयंत्यातया॥ यातंयच्चनितंबयोर्गुरुतया
मंदंविलासादिव॥ मागाइत्यवरुद्धयायदपिसासासूयमुक्तासखी॥ तत्सर्वंकिलमत्प
रायणामहोकामीस्वतांपश्यति॥ अथिद्देपावमानाद्येश्वेतस्वंउत्वमुग्रता॥ अत्रस्वेद
शिरःकंपस्तर्जनाताडनादयः॥ यथा॥ निर्वीर्यंसरुषापभाषणावज्ञात किंमेतवेवायुधं॥
संप्रत्येवमयाद्विहायसमरंप्राप्नोसिकिंत्वंयथा॥ यातोहंस्मृतिवंशकीर्तिनविदांकिंसार
थीनांकुले॥ दुर्द्धराणिस्तनापियःप्रतिक्षेरोम्यसेराणास्त्वेरणार्थिं॥ भ्रांतिच्छेदोपदेशाभ्यांश्वा
स्पेदस्तत्वधीर्मतिः॥ स्मेरताधृतिसंतोषौबहुमानस्तथात्मनि॥ यथा॥ भवहृदयसा
वधानंसंप्रतिसदेहनिर्णयोजातः॥ आशंकसेयदग्निंतदिदंस्पर्शक्षमंरत्नं॥ विरहादेर्म
नस्तापोव्याधिर्दुस्थागतादिकृत्॥ ज्वरोत्रसश्वासनसदाहस्य॥ काव्येशोडनीयएव॥
तस्यशीतात्राभिलाषादयोनुभावाः॥ यथा॥ विसवविसकेदलीविसहरघहारछडावि

सग्गिमिव अप्पणा किरइ तालवेंटारिणोला ॥ तहा अ कतरीणा अंजलइ जंत धाराजलं नवं
॥र.चं.॥ दणा महो सहो हरइ देहडा अ वमे ॥ शनिपातगृहादिभ्य उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥तदुक्तं॥
॥५५॥ इष्टजनविभवनाशादभिघाताद्वातपित्तकफकोपात ॥ विविधाच्चित्तविकाराद्उन्मादो रोगा
55 मसंभवंति ॥ अनिमित्तरुदितहसितोपविष्टगीतप्रभाषितोत्कृष्टे ॥ अन्यैर्विकारजातै
रुन्मादं संप्रयुंजीत ॥ अस्य व्याधित्वेपि पृथगुपादानं व्याध्यंतरापेक्षया वैचित्र्यविशेषसू
चनार्थं ॥ यथा ॥ अवलंबहमासंक हणाइमागहलोंपियापरिवमनइ ॥ अत्यकागत्तिउ
वंतसहमहिअप्पापाठिअजाआ ॥ रागादिभिः प्रागवस्थामरूपमतिभवितं ॥ मुख्यस्य ॥रा॥
भावत्वान्नपपत्तेः ॥ यथा ॥ संजीवणोसहंविअ मसअसरकंवइअरागसमावारा ॥ सात्त
णभवदंसणकंठछिन्नजीविअं सोहांगा ॥ केचित्तु ॥ अत्र करुणं पठंति ॥ तदयुक्तं दुः ॥शिवः॥
खप्रहाणेच्छारूपतया चित्तवैक्लव्यरूपराशिकेनैवगतार्थत्वात् शृंगारवीरयोर्हा ॥५५॥

सौवीरे क्रोधस्तु थामतः ॥ श्रांते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥ रसिका ब्यसरी पार
यः ॥ श्रोत्यातिक्रमनंज्ञो भ्रमत्रासः कंपारिकारकः ॥ पूर्वापरविचारोत्थं भयंत्रासात्मथक्रम
वेत ॥ यथा ॥ रागाबाधांविधत्ते तनुरपि महती नेत्रयोरायतत्वात् ॥ कपोल्योपत्रपीनस्त
नभर तउरः क्षिप्रहारं द्रुनोति ॥ ऊर्वोस्तंभेपि जाते पृथुजघनभराद्वेपथुर्वर्द्धतेस्याः ॥ वात्या
खेदं स्पृशाङ्ग्या ॥ स्फुविरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति ॥ नको विचारः संदेहा भ्रूसिरोंगुलि
नर्तकः ॥ यथा ॥ भक्त्यानंदकुलानुरागहृदयानंदान्वयालंबिना ॥ किंवाराक्यनिराक्ष
तेन स्फुतिना मौर्येणसधारयते ॥ स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वाविगणयन्निकिं सत्य संघो भवे ॥ दि
त्यानूरकुलालचक्रमिवमे चेतः स्थिरं भ्राम्यति ॥ सर्वचित्तवृत्तिविशेषचतूपानसोविशेषय
व्यवस्थिता ॥ न्व्यभिचारिणोनिरूपणसारीणः ॥ सर्वसाधारणाः सान्त्विकानिरूपंते

येत्वमीसात्विकाभावानानाभावसमाश्रयाः॥ रसेष्वेतेषुसर्वेषुविज्ञेयानाट्ययोक्तृभिः॥
॥र०च०॥ ॥इतिमुनिनोक्तत्वात्॥ तेचाष्टभेदाः॥ स्तंभःस्वेदोथरोमांचस्वरभंगोथवेपथुः वैवर्ण्यम
॥५६॥ श्रुप्रलयइत्यष्टौसात्विकामताः स्मृताश्च॥ एवंजृंभीतस्यनवमभेदत्वमनुपादेयं॥ म
56 हर्षिकृततद्विभागविरोधात् ॥अन्यथाकटाक्षादीनामपितदापत्तेः ॥यत्तु॥ जृंभायाअपित
अघ्रानधीनत्वाद्वैयर्थ्यमिति॥ नत्वित्य॥ रसभावादिद्वैधीनामपिमनोविकारमात्रसाध्य
त्वात् ॥तत्रहर्षभयरोगविस्मयविषादरोषसंभवस्तंभः॥ निश्चेष्टोनिःप्रकंपश्चास्थि
तशून्यजडाकृतिः॥ निःसंज्ञस्तब्धगात्रश्चस्तंभंत्वभिनयेद्बुधः॥ यथा॥ स्तंभस्तथाल
भितमानलेनभेमीकरस्यशम्भुदत्तप्रसादः॥ केदर्पलक्ष्मीकरणापिनिस्युस्तंभस्यदंभेनसवि ॥शिवः॥
रंयथापतः॥ श्रमादिनाहृष्टपतामापन्नगात्रजलंस्वेदः॥ व्यंजनग्रहणरोमांचपिस्वेदाप
॥५६॥

नयनेनच ॥ स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वाताभिलाषतः ॥ यथा ॥ प्रारब्धनिधुवने
घस्विदजलं कोमलांगि किं वहसि ज्याममर्पयितुं नाम्मिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधुः ॥
स्पर्शभयशीतहर्षक्रोधाद्रोगेभ्यू रोमांचः ॥ मुद्गः कंटकितत्वेन तथा गात्रोद्धूननेन च ॥ रो
मांचस्त्वभिनेयो सीगात्रसंस्पर्शनेन च ॥ यथा ॥ येनाश्रसातिहृसस्मरस्य कंठच्छाजेकदंब
कुसुमसमकेसराः ॥ अजनतकुकरफसरणसंगिराणि तेहु वंतिमहत्यंगरागगदा ॥ स्वरभे
दोभयहर्षक्रोधजरारौक्ष्यरोगभयजनितः ॥ स्वरभेदस्तथा चैवाभिन्नगद्गदविस्व
रैः ॥ यथा मम ॥ निपीतवत्यामधुसद्धानः प्रसूनधन्वानमनंगभावः ॥ क्रोधेन मं
साद्रः स्वेदमुख्यास्तरोपि भंगैर्विभ्रमरावभूव ॥ शीतभयहर्षरोगस्पर्शजरासंभवः कं
पः ॥ वेपनात्स्फुरणात्कंपात्क्षेपथुं संप्रयोजयेत् ॥ वेपनमथवैकैकदेशस्य परिस्पंदः ॥

॥ रसं ॥ स्फुरणानिरवच्छिन्नो कंपः सकलशरीरः स्यं दइति भेदः ॥ यथा ॥ तल्ले ननस्याल्क
लनाद्दशेरस्क कंप्रास्क सामन्मथवाणावीते ॥ चित्री यितं यत् जनलो यदृङ्के रभूत्सभू
॥ ५७ ॥ भृन्यूथुवेपथुर्ले ॥ शीतक्रोधभयश्रमूरोगग्लामतापजं चवैवर्ण्यं ॥ मरवबर्णापरावृ
57 त्यानाडीपीडनयोगतः ॥ वैवर्ण्यमभिनेतव्यं प्रयत्नाद्रससंश्रय ॥ यथा ॥ कुसुमचा
पजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्य तत न्मुखं ॥ अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां
रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधां ॥ नेत्रजलमश्रु ॥ स्वेदलशोणितं अभिन्नबमव
यवविशेषरागं बोध्यं ॥ अश्रानंदामर्षाभ्यां धूमांजनजृंभणाद्भयाच्छोकात् ॥ अनि ॥ शिवः ॥
मेषप्रेक्षणतः शीताद्रोगाद्भवेदस्त्रं ॥ यथा ॥ वाष्पांभसां मृगदृशो विमलः कपो
ल पक्षाल्यते सपदि राजत एष यस्मिन् ॥ गंडूषपेयमिव कांत्यमृतं पिपासुरिंदुर्नि
वेशितमयूखमृणालदंडः ॥ चेष्टानिरोधः प्रलयः ॥ विष्टावषयन्नवदात्मसंयो ॥ ५७ ॥

गजन्यशरीरक्रियावाघ्रादिसंयोगजन्यायांमृतशरीरक्रियायामतिव्याप्तिनिराशाय
जन्यांतं॥ उर्द्ध्वज्वलनादिक्रियावारणायशरीरेति॥ यथा॥ बाबारविसंबाअसअलव
अबाराकुराइह अलज्जा॥ सवगाराउरोगुरु अगपरोविराराग्गसेम इराउँ॥
इतिसात्विकनिरूपणं॥ असंगाद्योवनकालीनभावाश्चापिनिरूप्यते॥ तत्रभरतः॥
देहात्मकंभवेत्सत्वंसत्वाद्भावसमुत्थितः॥ भावात्समुत्थितोहावोहावाद्धेलासमु
त्थिता॥ अनभिव्यक्तोविकारोमानसोभावः॥ किंचिदभिव्यक्तोहावः॥ स्फुटत
रदभिव्यक्तोहेलेतिविवेकः॥ बाह्यार्थालंबनोयस्तु विकारोमानसोभवेत्॥ भावइत्यु
च्यतेसद्भिस्तस्योत्कर्षोरसस्मृतः॥ इतिलक्षणमुक्तं॥ रसाभिव्यञ्जनयोग्यत्वंभावस्याभि
भिधीयते॥ इषद्दृष्टविकारःस्याद्भावोहावःप्रकीर्तितः॥ सव्यक्तविकारोभावोहे

॥रत्नं॥ लेतिपरिकीर्त्यते ॥ इतिविधानाथोक्तीश्च ॥ हावजन्मचेष्टाविशेषाश्चतदनुमापकतया
हावशब्देनोच्यन्ते ॥ तदुक्तं ॥ लीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं ॥ मोट्टायि
॥५८॥ तंकुट्टमितंविब्बोकोललितंतथा ॥ विहृतं चेतिसंप्रोक्तादशस्त्रीणांस्वभावजा ॥ तत्र
58 भावोयथा ॥ कथाप्रसंगेषुमिथःसखीमुखात्तृणेपितन्व्यानलनामनिश्रुते ॥
द्रुतंविधूयान्यदभूयतामियामुदातदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ हावोयथा ॥ निराकृते
रवप्रियसहचरीणांन्निःश्वसितया ॥ वचोभिःपांचालीमिथुनमधुनासंगमयितुं ॥ उपो
दन्तेनोवारहृयतिनवाकेवलमियं ॥ कपोलौकल्याणीपुलकमुकुलैर्दन्तुरयति ॥ हेला
यथा ॥ विवृण्वतीशैलसुतापिभावमङ्गैःस्फुरद्बालकदम्बपुष्पैः ॥ साचीकृताचारुतरेण ॥शिव॥
तस्थौमुखेनपर्यस्तविलोचनेन ॥ चेष्टास्वप्यांशुभावेषुरूपयंनवमंचशरीरगाणि ॥ ॥५८॥

षट्सप्तमाष्टमदशमान्यन्तराणि ॥ पञ्चमम्तु भयसंकीर्णमिति विवेकः ॥ वागङ्गालंका
रैश्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ॥ कृष्टजनस्यानुकृतिर्लीलाङ्गैर्याप्रयोगज्ञैः ॥
॥ यथा मम ॥ निर्मायाभरणं मृणालवलयानाशीविषाणां गणा ॥ मूर्द्धन्यपुष्प
पर्यायकेतकदलं खंडं सुधादीधिते ॥ आलेपं हिमवालुकाभिरुरीकृत्याभिता
भूतिभिः ॥ तन्वानात्मनि नीललोहिततुलां देवी प्रसद्यान्मुदं ॥ स्थानासनगमना
नां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव ॥ उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः सतु विशेषः स्यात् ॥ यथाम ॥
म ॥ करोति त्वं सपरिभ्रमन्मधुकरव्यासेधलक्ष्मोल्लसः ॥ त्यागेनाव्याप्तितजन्मकर्मजनि
थोयो गवाक्षगन्तकंकरणा ॥ हासारंभमवाह्निभागमधरं मंदं दशंतीरदे ॥ श्रोत्रापान्तविन्दे
ममाणानखनं धन्यं वधूर्वीक्षति ॥ माल्याच्छादनभूषणानुलेपनानामनार्हन्यासः ॥

॥र॰चं॰॥ स्वल्पोपिपरांशोभांजनयतियथा सान्तविच्छित्ति ॥ विच्छित्तियथाममः ॥ बालेकिंवलयैरलंकु
॥५९॥ वलयैमाल्यमलमापादितैः ॥ कावास्याद्दनयागुणेणसनयातोरणहारेणकिं ॥ नीत्तिन
59 श्रवणावतंसपदवीमिवप्रवालेनते ॥ सर्वत्रावयवेशिरीषजनुयाकीर्तिर्निरीषत्कृता ॥
विविधानामंगानांवागंगाहार्यसंत्वयुक्तौ नौ ॥ मस्त्रागहर्षजनितोमत्वाससोविभ्र
मःप्रोक्तः ॥ यथा ॥ सितंवसनमर्पितंवपुषिनीलबालभ्रमा ॥ न्मयामृगमदाश्र
यात्मलयजद्रवःसेवितः ॥ कोरणापरिबोधितःस्वजनशंकयाद्दुर्जनः ॥ परंपरमपु
णपतः सखिनलंघितादेहली ॥ स्मितहसितरुदितभयरोषमोहदुःखश्रमाभि ॥शिव॰॥
लायाणां ॥ संकरकरणंहर्षादसकृत्किलकिंचितंप्रोक्तं ॥ यथा ॥ आज्ञाकाकूर्या ॥५९॥
ज्ञाक्षेपहसितंचसुधाकरुदितंच ॥ इतिनिधुवनपाण्डित्यंतस्याध्यायंतनत्वपाभिः ॥

ष्टजनस्य कथायां लीलादिना भिर्दर्शने वापि ॥ तद्भावभावना कृतमुक्तं मोट्टायितं
नाम ॥ यथा ॥ मन्त्रस्नाव मकुर्वति प्रियसखी दूरेपि मट्टायते ॥ गस्नावे स्मृति निंदिकै वपु
लकप्रादुर्भ्यपर्याकुला ॥ ध्यायत्येव हि मो रहः पुनरहो दृष्ट्वापि नालोकते ॥ बालामा
नकलाविभार्ति विपुलां प्रेमानुहेमाचलः ॥ केशस्तनाधरग्रहणे व्यति हर्षसंभ्रमो
त्पन्नं ॥ कुट्टमितं विज्ञेयं सुखेपि दुःखोपचारेण ॥ यथा ॥ पाणिरोधमविरोधितवांछं भ
र्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ॥ कामिनः स्म कुरुते करभोरूहारि शुष्करुदितं च सुखे ॥ इ
ष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्भसंभूतः ॥ स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम वि
ज्ञेयः ॥ यथा ॥ असंमुखालोकनमाभिमुख्यानिषेधस्त्वानुमितिप्रकारः ॥ मत्युत्त
रं सद्गुणमेव वाचो नवांगनानां नव एव पंथाः ॥ करचरणान्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंयु

॥र॰तं॥
॥६०॥
60

ताः॥ सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितं॥ यथा श्रीरुद्रचंद्रदेवानां॥
धम्मिल्ले कुसुमोत्करं श्रवणयोः प्रत्यग्रफुल्लां स्रजं॥ भाले कुंकुमपत्रकं च सरसं कं
ठे च मल्लीस्रजः॥ गात्रे पद्मपरागशोभि वसनं विन्यस्य मीनेक्षणा॥ चित्तं सौभय
ति स्मरस्य पुरतो यांती पताकेव नः॥ प्राप्तानामपि वचसां क्रियते यस्मायसरो व्रीडया
स्त्रीभिः॥ व्याजात्स्वभावतो वाप्येतत्समुदाहृतं विहृतं॥ यथा॥ पटालग्ने पत्यौ वि
नयति मुखं जातविनया॥ हठाश्लेषं वांछत्यपहरति गात्राणि निभृतम्॥ न शक्
क्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना॥ ह्रिया ताम्यत्यंतः प्रथमपरिहासेन वधूः॥ भावाः॥
॥ अथ स्वाभाविकगुणाः॥ शोभा कांतिश्च दीप्तिश्च तथा माधुर्यमेव च॥ धैर्यं प्रगल्भ
तौदार्यमित्येते स्युरयत्नजाः॥ तत्र॥ रूपयौवनलावण्योपरुपभोगोपबृंहितैः॥ अलं ॥६०॥

करणमंगानां शोभेतिपरिकीर्तितम्॥ अंगान्यभूषितान्येव केकरणाद्यैर्विभूषणैः॥ येन भूषितवद्भांति तद्रूपमितिकथ्यते॥ मुक्ताफलेषुछायायास्तरलत्वमिवांतरा॥ प्रतिभातियदंगेषु लावण्यमितितत्स्मृतं॥ काव्यप्रदीपादयस्तु॥ अवयविनः संस्थानसौष्ठवलावण्यमितिअाहुः॥ यथा॥ जहारमणाविन्थरोजहरमाइकेचीलरा॥ तहासिहिरणतंगिमाजहरणएइदिठ्ठपत्र॥ तहारण्णअराविठ्ठमाजहूणाकिंचिकसयुष्पलं॥ तहाअमुहमज्झलंदुससिरीजहापुसिमा॥ विज्ञेयाचतथाकांतिशोभैवापूर्वमन्मथा॥ यथा॥ मंजिठ्ठीऽ ठमुद्दाघसणासुवसुज्झला अंगलठ्ठीदिठ्ठीघालेंदुलेहाधवलिमजहणीकंतलाकज्जलाहा॥ इत्थविसमाणलेहाविरहइहरिणीवंचलाक्षीत्र

॥ र.सं. ॥ तीए ॥ कंदप्पो जीवदप्पो जुअजणराजअरो वड्ढलक्खो विभादि ॥ कांतिरेवाभिविस्तीर्णा
॥ ६१ ॥ दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ यथा मम्मग्गारम्भजयी ॥ धावइ पुरओ पुरओ मुहजोण्हासंतुपवाहो ॥
61 वअणावरणविराम मरणं मज्झिममयपूणलेण ॥ सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललिते
षु च ॥ अनुल्बणत्वं चेष्टाया माधुर्यमिति संज्ञितं ॥ यथा ॥ भ्रूभंगे सोऽङ्गतापवदनं नीतं प
एनम्रतां मीलनं मा प्रतिभेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ॥ अंतर्बाष्पजडीकृतं प्रभु
तया चक्षुर्न विस्फारितं ॥ कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रय: ॥ धैर्यं य
था ॥ चलतरघरिणी पिअदंसणा अतरुणी अपठत्थपइआ अ ॥ असईसअ
ज्झिआइ गआ आअरणं उरंडिअं सीलं ॥ यथाह प्रतिमानं प्रागल्भ्यं यथा ॥ तथा ॥ शिव ॥
परिहास इति प्रगल्भता नेनेति चचा ह शिवा ग्गिगर्हणा ॥ भवाय वज्राव भवन्य ॥ ६१ ॥

उत्तरादत्तः प्रदिशन्सु प्रतिवाचमस्मिते ॥ स्थूलनलक्रुत्वमौदार्यं ॥ यथा ॥ प्रातर्वर्ण
नयानयानिजवपुर्भूषाः प्रसादानदा ॥ देवीवः परितोषितोत्तनिक्षिप्तामांतः पुरिका
पुरः ॥ सूक्तामंडलनमंडलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मयः ॥ कोपावेशसरागलोचनरु
चादारिद्र्यविद्राविणीं ॥ श्रीमन्महीमहिततत्तदसीमधीमन्मूर्द्धन्यताकलनसंग
तधन्यताकः ॥ लक्ष्मीधरो यमुदसूतमदंप्रसूतां विश्वेश्वरस्य कृतिरस्य चिर
स्य लोके ॥ ❀ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराज विश्वेश्वराभिधेय विरचितायां र
सचंद्रिका समाप्तमगात् ॥ मासे मार्गशिरासिते हिमऋतौ स्याद्द्वादशी इन्दुजे ॥
वारे शाकयुगांकशैलशशिभृक ४ ॥ चित्रार्क्षे करणं तु कौलवभिधासौ भाग्ययो
॥ याम्यार्धसूर्योरयात् ॥

गेस्मिंदं ॥ पंचांगे विधिवन्मया लिपिकृता विश्वेश्वरः पातु मां ॥

